

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΩΑΝΝΑ ΒΟΓΛΗ

**«Ο ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΤΗΣ 21^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ:
Το ΠΙΣΤΕΥΩ ΜΑΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ»**

Διπλωματική εργασία

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ:
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Αθήνα 2007

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια έχουν υπάρξει αρκετές και σημαντικές μελέτες για τη δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου 1967. Περίοδος πολλαπλά σημαντική για την πρόσφατη συλλογική και ατομική ιστορική μνήμη, η δικτατορία κλείνει τον κύκλο των εκτεταμένων πολιτικών διώξεων που εκπορεύτηκαν, μετά τη λήξη κυρίως του Εμφυλίου πολέμου, από το επίσημο κράτος, στο πλαίσιο μιας τυπικά «κοινοβουλευτικής δημοκρατίας». Η πτώση της το 1974 αποτέλεσε τομή για την ελληνική κοινωνία γιατί σήμαινε τη μετάβαση στην Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία, την ομαλότερη και πλέον δημοκρατική περίοδο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Η εργασία μου εντάσσεται σε έναν ευρύτερο προβληματισμό γύρω από την ιδεολογία του καθεστώτος. Η επιλογή του επτάτομου έργου του Γεωργίου Παπαδόπουλου *Το Πιστεύω μας* ως αντικείμενο μελέτης απορρέει από την πεποίθησή μου ότι το συγκεκριμένο έργο συμπυκνώνει τον επίσημο ιδεολογικό λόγο της στρατιωτικής δικτατορίας, και μάλιστα, σχεδόν, για ολόκληρη την επταετία, μέχρι το Νοέμβριο του 1973. Μέσα από τις σελίδες του φωτίζονται όλες οι πλευρές της πολιτικής δραστηριότητας του Γ. Παπαδόπουλου, κύριου εκφραστή του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου. Τα κείμενα που συνθέτουν τους επτά τόμους του έργου αντανakλούν καταρχάς το στρατιωτικό υπόβαθρο του συγγραφέα τους και την προσπάθειά του να μεταφέρει αυτό ακριβώς το υπόβαθρο στην πολιτική. Μέσα από τις απόψεις του Γ. Παπαδόπουλου για την οικονομική διαχείριση, την διοικητική οργάνωση της χώρας, την εκπαίδευση και, φυσικά, τη δομή του πολιτεύματος αποκαλύπτεται κυρίως η ιδεολογική συγκρότηση της δικτατορίας.

Στόχος μου ήταν να θέσω κάποια πρώτα ερωτήματα, -καθώς το υλικό είναι πολύ πλούσιο και δύσκολα μπορεί να εξαντληθεί στο πλαίσιο μιας μεταπτυχιακής εργασίας-, σχετικά με την ιδεολογία του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου. Προσπάθησα να ανιχνεύσω τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που οδήγησαν στην επιβολή της δικτατορίας και να εντοπίσω τις συνέχειες και ασυνέχειες στο λόγο του δικτάτορα σε σχέση με αυτόν της προδικτατορικής περιόδου. Παράλληλα, λαμβάνοντας υπόψη τη διεθνή πραγματικότητα της εποχής, επιχείρησα να διερευνήσω πως ο ίδιος ο Γ. Παπαδόπουλος εντάσσει το καθεστώς του στη διεθνή αυτή πραγματικότητα. Επίσης,

προσπάθησα να επισημάνω κάποιες κυρίαρχες έννοιες και ιδέες που θεωρώ ότι βρίσκονται στον πυρήνα του επίσημου λόγου που θέλησε να εκφέρει ο Γ. Παπαδόπουλος. Τέλος, θέλησα να εντοπίσω, σε επίπεδο ανάλυσης λόγου, κάποιες από τις επιλογές του Γ. Παπαδόπουλου στην προσπάθειά του να κάνει περισσότερο γλαφυρό το λόγο του ώστε να έχει μεγαλύτερη απήχηση και διάχυση στον λαό.

Μια σημαντική δυσκολία που συνάντησα ήταν η έλλειψη εκτενούς βιβλιογραφίας που θα με βοηθούσε να φωτίσω επαρκέστερα τις ιδεολογικές αποχρώσεις των λόγων του Γ. Παπαδόπουλου. Ενώ έχουν εκδοθεί πολλές, κυρίως μαρτυρίες, που αφορούν την αντιδικτατορική δράση των συγγραφέων τους, οι μελέτες είναι λιγότερες και επικεντρώνονται σε συγκεκριμένες, πολιτικές κυρίως, πτυχές, όπως το φοιτητικό και γενικότερα το αντιδικτατορικό κίνημα (με έμφαση στην εξέγερση του Πολυτεχνείου), οι διώξεις και ο αυταρχισμός του καθεστώτος, η προσωπικότητα των πρωταγωνιστών του, ο ρόλος του ξένου παράγοντα. Δεν υπάρχουν αρκετές μελέτες που να αφορούν την ίδια την πολιτεία της 21^{ης} Απριλίου, τον ιδεολογικό της λόγο, την πολιτική που άσκησε σε επιμέρους ζητήματα, όπως η εξωτερική πολιτική, η κοινωνική, η οικονομική ή η εκπαιδευτική πολιτική. Ως προς αυτό πολύ χρήσιμο εργαλείο για την εργασία μου ήταν ο συλλογικός τόμος της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*¹. Μέσα από την πληθώρα των άρθρων που περιλαμβάνει καλύπτεται ένα ευρύ φάσμα θεματικών που αφορούν τη δικτατορία. Πέρα από τα άρθρα που αφορούν τον ιδεολογικό λόγο του καθεστώτος, όπως είναι αυτά της Δέσποινας Παπαδημητρίου και του Κύρκου Δοξιάδη, θεωρώ ότι και τα υπόλοιπα άρθρα συμβάλλουν στην αναζήτηση της ύπαρξης συνάφειας μεταξύ ιδεολογικού λόγου και πολιτικών πρακτικών και της προσπάθειας συγκρότησης ενός αντιδικτατορικού λόγου, ο οποίος θα μετουσιωνόταν σε δράση.

Από μια άλλη οπτική, ο τόμος της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* για την μεταπολεμική περίοδο και πιο συγκεκριμένα τα άρθρα του Πάνου Καζάκου², που αφορά την οικονομική πολιτική της δικτατορίας και του Θανάση Διαμαντόπουλου³,

¹ Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

² Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 287-291.

³ Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Η δικτατορία των Συνταγματαρχών 1967-1974. Το απριλιανό καθεστώς» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 266-286.

που αφορά τη φυσιογνωμία του απριλιανού καθεστώτος, με βοήθησε να εντάξω το λόγο του Γ. Παπαδόπουλου στο πολιτικό και οικονομικό γίνεσθαι της περιόδου και να εντοπίσω τις κοινωνικές και πολιτικές συγκυρίες που επηρέασαν το δικτατορικό καθεστώς και σε επίπεδο ιδεολογικού λόγου, αλλά και σε επίπεδο άσκησης εξουσίας. Σημειώνω, ακόμη, το άρθρο του Ηλία Νικολακόπουλου⁴, το οποίο μου έδωσε τις ιστορικές εκείνες πληροφορίες που μου ήταν απαραίτητες για να μπορέσω να ακολουθήσω την αλληλουχία των πολιτικών γεγονότων για τις δεκαετίες 1950 και 1960.

Ο Μελέτης Μελετόπουλος στη μονογραφία του⁵ αναδεικνύει τη φυσιογνωμία και τη συμβολή στην διαμόρφωση της κυρίαρχης ιδεολογίας της δικτατορίας όχι μόνο του Γ. Παπαδόπουλου αλλά και των «συνεπαναστατών» του. Μέσα από τα στοιχεία που περιλαμβάνει στο βιβλίο του, κομίζουμε αρκετές πληροφορίες σχετικά με το προσωπικό, ιδεολογικό, κοινωνικό και πολιτικό προφίλ καθενός από τους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος. Από την άλλη πλευρά ο Σπύρος Σακελλαρόπουλος στη μελέτη του⁶ αποτυπώνει τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που οδήγησαν στην επιβολή της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου, καθώς και τις κυριότερες απόψεις που υπάρχουν ως προς αυτό το θέμα.

Όσον αφορά τη βιβλιογραφία για την προδικτατορική περίοδο, η οποία είναι σαφώς μεγαλύτερη από αυτή που αφορά τη δικτατορία, θεωρώ ότι ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς⁷ αναδεικνύει τη σημαντική επίδραση που άσκησε ο Εμφύλιος πόλεμος στην πολωτική μετεμφυλιακή ιδεολογία της Δεξιάς και πως αυτή η ιδεολογία «επιβλήθηκε» στην κοινωνία, μέσα από τη διαδικασία της «αποεαμοποίησης».

Ως προς την προσπάθειά μου να κατανοήσω το ασφυκτικό νομοθετικό πλαίσιο που ίσχυσε στην Ελλάδα στον Εμφύλιο και μετά το τέλος του, το οποίο οδήγησε ουσιαστικά στη διαίρεση των πολιτών σε δύο κατηγορίες στους «εθνικόφρονες» και στους «μη εθνικόφρονες», καθώς και την προσπάθεια των συνταγματαρχών να νομιμοποιήσουν και νομοθετικά το καθεστώς τους μέσα, κυρίως,

⁴ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 172-207.

⁵ Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Παπαζήσης (β' έκδ.), Αθήνα 2000.

⁶ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967. Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, «Νέα Σύνορα»-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1998.

⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου πολέμου», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα τη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 561-594.

από την κατάρτιση δύο Συνταγμάτων το 1968 και το 1973, με βοήθησε σημαντικά το «κλασικό» βιβλίο του Νίκου Αλιβιζάτου⁸.

Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα τον ιδεολογικό λόγο του καθεστώτος, η Δέσποινα Παπαδημητρίου, στο πρόσφατο βιβλίο της⁹ αναλύει την εξέλιξη της έννοιας της «εθνοφοροσύνης» από τον Μεσοπόλεμο μέχρι και τη δικτατορία και αναδεικνύει την μετάλλαξη που υπέστη από τους δικτάτορες στην προσπάθειά τους να την προσαρμόσουν στους σκοπούς τους. Παράλληλα, το συγκεκριμένο βιβλίο με βοήθησε να ανιχνεύσω, σε πολύ γενικές γραμμές, την ιδεολογική «διαδρομή» που ακολούθησε ο Γ. Παπαδόπουλος στην προσπάθειά του να οικοδομήσει την πολιτική κοσμοθεωρία του.

Στην παλαιότερη μελέτη του ο Δημήτρης Χαραλάμπης¹⁰ αναδεικνύει το ρυθμιστικό ρόλο που έπαιξε ο στρατός στο μετεμφυλιακό κράτος και με ποιον τρόπο τελικά αυτονομήθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε κατέλαβε πραξικοπηματικά την εξουσία στις 21 Απριλίου 1967. Το βιβλίο του ήταν ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο στην προσπάθειά μου να κατανοήσω τη σταθερή και μάλλον καταλυτική, για τη διατήρηση του «κράτους των εθνοφρόνων», παρουσία του στρατού στην πολιτική ζωή σε μια περίοδο μάλιστα που η χώρα δεν βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση. Τέλος ο Ηλίας Νικολακόπουλος¹¹, μέσα από την ανάλυση των εκλογικών διαδικασιών και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων από το 1946 έως το 1967, αποτυπώνει τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που οδήγησαν στην άνοδο και παντοδυναμία της Δεξιάς, αλλά και τις συνθήκες εκείνες που οδήγησαν στην αμφισβήτησή της από την ΕΔΑ και την ΕΚ τη δεκαετία του 1960.

Όπως σημείωσα και παραπάνω η εργασία που ακολουθεί, επιχειρεί να θέσει κάποια πρώτα ζητήματα και να χαράξει κατευθύνσεις για τη μελέτη τους. Το ζήτημα άλλωστε με το οποίο καταπιάνομαι είναι εξαιρετικά εκτεταμένο και μπορεί κανείς να το προσπελάσει από πολλές πλευρές. Σημειώνω ενδεικτικά τη διδακτορική διατριβή της Emmanuela Mikedakis¹², η οποία είναι σίγουρα μία από τις πρώτες

⁸ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο (γ' έκδ.), Αθήνα 1995.

⁹ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.

¹⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985.

¹¹ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

¹² Emmanuela Mikedakis, *Renouncing the recent past, "revolutionizing" the present and "resurrecting" the distant past: Lexical and figurative representations in the political speeches of*

ολοκληρωμένες έρευνες που έχουν γίνει για *Το Πιστεύω μας*. Κύριος στόχος της Ε. Μικεδάκης είναι να εντοπίσει ποιες λέξεις-έννοιες κυριαρχούν στο λόγο του Γ. Παπαδόπουλου ανάλογα με τη σύνθεση του ακροατηρίου του και την πολιτική συγκυρία. Καθώς επικεντρώνεται κυρίως στις λεξικολογικές επιλογές και στην εκφορά του λόγου του Γ. Παπαδόπουλου, επιλέγει μια διαφορετική προσέγγιση από τη δική μου για να αναλύσει *Το Πιστεύω μας* και την ιδεολογία του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου, εξαιρετικά, όμως, χρήσιμη για το μελετητή της περιόδου.

Συνολικά η δυσκολία προσπέλασης του πολύτομου αυτού έργου συνδέεται με την πολυσυλλεκτικότητα του ίδιου του λόγου του Γ. Παπαδόπουλου. Δεν πρόκειται για μια συνεκτική και διακριτή ιδεολογία αλλά για ένα αμάγαλμα στοιχείων από ιδεολογίες που κυριάρχησαν στην Ελλάδα από την περίοδο ακόμα της μεταξικής δικτατορίας, τα οποία ο Γ. Παπαδόπουλος προσάρμοσε και ενσωμάτωσε στο λόγο του. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο λόγος του να αποτελείται από ετερόκλητα στοιχεία, τα οποία ήταν εξαιρετικά δύσκολο να συνδυαστούν και να δημιουργήσουν μια συνεκτική ιδεολογία. Στα χνάρια αυτής της πολυσυλλεκτικής και ετερόκλητης ιδεολογίας επιχείρησα να κινηθώ αναζητώντας, σε αυτό το πρώτο επίπεδο, να την χαρτογραφήσω και να διερωτηθώ αναφορικά με την προέλευση και τη διάχυση της.

Georgios Papadopoulos (1967-1973), διδακτορική διατριβή, University of New South Wales, Σίδνεϋ 2007.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΤΑ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

«Οι δικτατορίες δεν πέφτουν από τον ουρανό», επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς¹³. Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου είναι, ως ένα βαθμό, ένα είδος «παρέκκλισης» στο πλαίσιο μιας πολιτικής διεργασίας που ξεκίνησε μετά το τέλος του Εμφυλίου. Ο Εμφύλιος πόλεμος είχε έναν αδιαφιλονίκητο νικητή επί του κομμουνισμού και αυτός ήταν ο στρατός μαζί με τις αστικές δυνάμεις. Αυτές οι δυνάμεις διαμορφώνουν τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο της εποχής, ο οποίος συγκροτείται γύρω από την έννοια της «εθνοφροσύνης». Αν και η «εθνοφροσύνη» εμφανίστηκε στον Μεσοπόλεμο για να δηλώσει την αστική συνείδηση, τον συντηρητισμό, οριοθετώντας με αυτόν τον τρόπο την κοινότητα των «υγιώς σκεπτόμενων Ελλήνων», μεταπολεμικά προσέλαβε «το ιστορικό της περιεχόμενο ως ιδεολογία του αποκλεισμού, του εξοβελισμού των κομμουνιστών από το εθνικό σώμα»¹⁴. Η κεντρική κατηγορία είναι το *έθνος*, γύρω από την οποία συγκροτείται η εθνική ταυτότητα, εφόσον τον αγώνα για την προάσπισή του διεξήγαγαν οι «Έλληνες εθνικιστές» εναντίον των «κομμουνιστοσυμμοριτών»¹⁵, σε αντίθεση με την έννοια *λαός*, η οποία περιείχε στοιχεία ταξικού ανταγωνισμού και θα μπορούσε κάποιος να της προσδώσει κοινωνικό περιεχόμενο. Όπως αναφέρει ο Κ. Τσουκαλάς, «η επίκληση της έννοιας *έθνος* υπογράμμισε την καθολικότητα των εθνικών συμφερόντων και τα αποσπούσε από κάθε ύποπτο ταξικό συσχετισμό»¹⁶.

Τα ιδεολογήματα αυτά αποσκοπούσαν στην απόλυτη πολιτική κυριαρχία των αστικών δυνάμεων, η οποία, στη δεκαετία του 1940, είχε απειληθεί από την ευρύτατη απήχηση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, το οποίο χάρη στην αντιστασιακή του δράση είχε συσπειρώσει γύρω του και πολίτες, οι οποίοι δεν ήταν απαραίτητα μέλη του ΚΚΕ, και είχε θέσει αιτήματα που δεν αφορούσαν μόνο την απελευθέρωση της χώρας από τους κατακτητές αλλά και τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση της Ελλάδας πάνω σε

¹³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1981 (επανέκδοση), σ. ix.

¹⁴ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 177-178.

¹⁵ Στο *ίδιο*, σ. 211.

¹⁶ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση...», *ό.π.*, σ. 576.

μια νέα οικονομική, κοινωνική και πολιτική βάση¹⁷. Το πρόβλημα ήταν ότι, σε αντίθεση με το εαμικό στρατόπεδο, «ο προπολεμικός πολιτικός κόσμος δεν είχε να επιδείξει αξιοσημείωτη αντιστασιακή δράση, αφού εκτός ελάχιστων αξιοσημείωτων εξαιρέσεων, το μεγαλύτερο μέρος του είχε παραμείνει αδρανές σε όλη την Κατοχή»¹⁸. Η εμπλοκή του ΚΚΕ στον εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος αυτή τη φορά ήταν ενάντια στον εθνικό στρατό και στον αστικό κόσμο, μπορεί να μην αντιμετωπίστηκε θετικά ακόμα και από ένα σημαντικό τμήμα πληθυσμού που συμπορεύτηκε με το ΕΑΜ, δεν συνεπαγόταν όμως ότι αυτοί οι πρώην ΕΑΜίτες είχαν περάσει στο αντίπαλο «εθνικόφρον» στρατόπεδο. Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, «αυτή η μερίδα των μη κομμουνιστών αριστερών συνιστούσε μια ‘γκρίζα ζώνη’ που καθιστούσε ρευστά τα όρια της ‘εθνικοφροσύνης’»¹⁹.

Μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου και την ήττα του ΔΣΕ, στη διαιρετική λογική της «εθνικοφροσύνης», εξοβελίστηκε ο διαχωρισμός ανάμεσα στην κομμουνιστική και την μη κομμουνιστική Αριστερά, το ΕΑΜ ταυτίστηκε με το ΚΚΕ και «η αναφορά στην εαμική αντίσταση αποτελούσε το καθοριστικό και ειδοποιό στοιχείο που προσδιόριζε τα όρια ανάμεσα στους δύο κόσμους, στους οποίους αποδόθηκαν οι χαρακτηρισμοί ‘εθνικόφρονες’ και ‘μη εθνικόφρονες’»²⁰. Στόχος ήταν η «αποεαμοποίηση»²¹ της κοινωνίας, όπως την ονομάζει ο Κ. Τσουκαλάς, μια διαδικασία, η οποία είχε ξεκινήσει από τα χρόνια του Εμφυλίου. Το διακύβευμα ήταν η απομυθοποίηση του ΕΑΜ και η δυσφήμιση όχι μόνο των πολιτικών σχεδίων, αλλά και της καθημερινής του δράσης γιατί χάρη σε αυτή, είχε καταφέρει να συσπειρώσει γύρω του το λαό²². Στην ίδια λογική, ο εμφύλιος πόλεμος μετατράπηκε σε αγώνα εθνικό και εντάχθηκε στους «συνεχείς» αγώνες που έδινε το έθνος για να διαφυλάξει την ελευθερία του²³. Χρησιμοποιώντας το επιχείρημα του «εξωτερικού εχθρού» ήταν αφενός πιο εύκολη η περιθωριοποίηση και απομόνωση των αριστερών ή των υπόπτων για αντεθνική δράση και αφετέρου η ενσωμάτωση στο κυρίαρχο πολιτικό οικοδόμημα ακόμα και των πιο ακροδεξιών στοιχείων του πολιτικού φάσματος, με το πρόσχημα του άκρατου αντικομμουνισμού άρα και πατριωτισμού. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος ακολουθήθηκε μια πολύ επιθετική πολιτική, η οποία θα διαμόρφωνε

¹⁷ Νίκος Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ.139.

¹⁸ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση...», *ό.π.*, σ. 570.

¹⁹ Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 32.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 32.

²¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση...», *ό.π.*, σ. 571.

²² Στο ίδιο, σ. 571-572.

²³ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 218.

τέτοιες συνθήκες που δεν θα επέτρεπαν μια νέα αμφισβήτηση της κυριαρχίας των αστικών δυνάμεων.

Αυτή η επιθετική πολιτική συγκροτήθηκε πάνω σε δύο βασικούς άξονες, τον ιδεολογικό και τον κατασταλτικό, αλλά κάλυψε όλους τους τομείς της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Η ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης» με τα στοιχεία του εξοβελισμού και της δαιμονοποίησης του αντιπάλου που περιείχε, νομιμοποιούσε τη χρήση βίας εναντίον του.

Η δέσμη «εκτάκτων μέτρων» και «αναγκαστικών νόμων» που θεσπίστηκε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, διατηρήθηκε μεταπολεμικά και οδήγησε σε εκτεταμένες διώξεις κατά των Αριστερών. Από τη μια πλευρά δημιούργησε ένα αυταρχικό καθεστώς «περιορισμένης δημοκρατίας»²⁴ και από την άλλη επέτρεψε στους κατασταλτικούς μηχανισμούς και στο στρατό να έχουν διαρκή παρουσία στην πολιτική ζωή. Αυτό το «παρασύνταγμα», όπως το χαρακτηρίζει ο Νίκος Αλιβιζάτος, διατηρήθηκε σε ισχύ παρόλο που η χώρα είχε επιστρέψει στην κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Αλλά και στο επίπεδο της καθημερινής άσκησης των ελευθεριών, ο διαχωρισμός των πολιτών ανάλογα με την ιδεολογική και πολιτική τους ένταξη συνεχίστηκε σε μεγάλο βαθμό χάρη σε μια νομική κατασκευή, σύμφωνα με την οποία ο εμφύλιος πόλεμος δεν είχε δήθεν τελειώσει τον Αύγουστο του 1949 αλλά παρατεινόταν τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1960²⁵, με άλλα λόγια η Ελλάδα βρισκόταν σε μια κατάσταση διαρκούς εμφυλίου πολέμου. Αυτό το καθεστώς «διακρίσεων» διατηρήθηκε, μεταξύ άλλων, χάρη στη «μόνιμη λειτουργία των στρατοπέδων εξορίστων, στη ριζική εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης από τους αριστερούς, στην οργάνωση της προπαγάνδας υπό την αιγίδα των ενόπλων δυνάμεων, στη συστηματοποίηση της αστυνομικής καταπίεσης σε όλη τη χώρα, στην τεράστια διόγκωση των δραστηριοτήτων των μυστικών υπηρεσιών και στη θεσμοποίηση των 'πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων' -που επεκτείνονται

²⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση...», *ό.π.*, σ. 575.

²⁵ Τρία είναι τα βασικά επιχειρήματα που επικαλέστηκε η νομολογία για να υποστηρίξει τη θέση του διαρκούς εμφυλίου πολέμου. Το πρώτο ήταν ότι δεν είχε υπογραφεί μεταξύ κυβέρνησης και ΔΣΕ καμία συμφωνία για τέλος των εχθροπραξιών και τη συνθηκολόγηση των τελευταίων, το δεύτερο ήταν ότι δεν είχε κηρυχθεί η λήξη του εμφυλίου πολέμου με νομοθετική διάταξη και το τρίτο ήταν ότι μόνο ένα τμήμα των κομμουνιστών είχε καταφύγει στο εξωτερικό, οπότε όσοι κομμουνιστές είχαν παραμείνει στην Ελλάδα συνωμοτούσαν. Από νομική άποψη, ο εμφύλιος πόλεμος έληξε το 1962. Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 584-586.

χαρακτηριστικά σε ολόκληρη την οικογένεια σε ημικληρονομική βάση- ως επίσημη προϋπόθεση για κάθε είδους άδεια, δημόσια εξουσιοδότηση και εργασία»²⁶.

Κύριος θεμελιωτής και πολιτικός φορέας αυτής της ιδεολογίας ήταν η Δεξιά, όπως εκφράστηκε μέσα από τον Ελληνικό Συναγερμό, ο οποίος ανέβηκε στην εξουσία το 1952, και την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (Ε.Ρ.Ε.) στη συνέχεια, η οποία κυριάρχησε σχεδόν απόλυτα μέχρι το 1963. Οι λόγοι που βοήθησαν τη Δεξιά να κυριαρχήσει στην πολιτική σκηνή της χώρας για σχεδόν μια δεκαετία δεν εμπίπτουν στη θεματική της παρούσας εργασίας, αλλά ο Ηλίας Νικολακόπουλος αναφέρει ότι «κινητήρια δύναμη της ευρύτατης κοινωνικής συμμαχίας, την οποία συνέθεσε ο Ε.Σ (και η ΕΡΕ) και στην οποία στηρίχθηκε η πολιτική της ηγεμονία, ήταν τα νέα μεσαία αστικά στρώματα, που αναδείχθηκαν πλουτίζοντας στη δεκαετία του 1940 και τα οποία επιζητούσαν να διαχειριστούν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά την ‘ανασυγκρότηση’ και την ‘ανάπτυξη’, βασικό κινητοποιητικό πρόγραμμα της δεκαετίας του 1950»²⁷. Η νέα αυτή μεσαία τάξη έβλεπε τα τεράστια χρηματικά κονδύλια του Σχεδίου Marshall ως μια ακόμη ευκαιρία πλουτισμού. «Ο καιροσκοπικός χαρακτήρας αυτής της τάξης δεν ευνοούσε τη δημιουργία ενός συγκεκριμένου σχεδίου εθνικής οικονομικής ανάπτυξης, αλλά τη διαιώνιση αυτής της ‘έκτακτης’ κατάστασης»²⁸.

Επίσης ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς προσθέτει έναν ακόμη λόγο που βοήθησε στην κυριαρχία της Δεξιάς και ήταν «ο διογκωμένος χαρακτήρας του κράτους και το επακόλουθο γεγονός της έμμεσης ή άμεσης εξάρτησης όλο και μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού από το δημόσιο ταμείο»²⁹. Μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού απασχολούνταν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα ή στον στρατό, οπότε εξαρτιόταν από τον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την κατανομή της αμερικανικής βοήθειας³⁰. Τη δεκαετία του 1950, η Ελλάδα σταδιακά αρχίζει να αναπτύσσεται σε όλους τους οικονομικούς τομείς και κατά συνέπεια να βελτιώνεται και το βιοτικό επίπεδο των πολιτών³¹. Παράλληλα, η

²⁶ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση...», *ό.π.*, σ. 573.

²⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 41.

²⁸ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση...», *ό.π.*, σ. 564.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 565-567.

³⁰ Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς αναφέρει ότι πάνω από το 20% του μη αγροτικού ενεργού πληθυσμού και ίσως πάνω από το ένα τρίτο των μισθωτών των αστικών κέντρων, εξαρτιόταν έμμεσα ή άμεσα από το κράτος, ενώ το μόνιμο στρατιωτικό προσωπικό αριθμούσε 65.000, λόγω των αυξημένων αναγκών που είχαν δημιουργηθεί από τον εμφύλιο πόλεμο, Στο ίδιο, σ. 565-567.

³¹ Όσον αφορά την ανασυγκρότηση και ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας από το 1949 έως το 1967, βλ. Πάνος Καζάκος, *ό.π.*, σ. 223-237.

παντοδυναμία της Δεξιάς αρχίζει να αμφισβητείται, αφενός εξαιτίας των πιέσεων για εκδημοκρατισμό και αφετέρου εξαιτίας «της επιλογής της να συμπεριλάβει στους κόλπους της όχι μόνο ακροδεξιούς αλλά ακόμα και πρώην συνεργάτες των Γερμανών»³². Σταδιακά, άρχισε να συγκροτείται αυτό που ο Ηλίας Νικολακόπουλος ονόμασε «αντιδεξιό πόλο».

Αυτός ο αντιδεξιός πόλος εξέφραζε διάφορες τάσεις από παλαιούς βενιζελικούς μέχρι αριστερούς μη κομμουνιστές, ενώ έλαβε πολιτική υπόσταση το Σεπτέμβρη του 1961 με την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου, η οποία αποτέλεσε την εναλλακτική πρόταση ανάμεσα στους δύο πόλους, την ΕΡΕ και την ΕΔΑ³³. Ιδεολογικά ταυτιζόταν με τους νικητές του εμφυλίου πολέμου, διακήρυττε την «εθνικοφροσύνη» του, αναπαρήγαγε την επιχειρηματολογία «περί κομμουνιστικού κινδύνου» αλλά παράλληλα θεωρούσε ότι η αποτελεσματική αντιμετώπισή του δεν επιτυγχάνετο με τη βία και την τρομοκρατία αλλά «με τη ‘λελογισμένη λήθη’ του παρελθόντος και την εφαρμογή ενός ευρύτατου προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης και απασχόλησης»³⁴. Το κύριο ιδεολογικό της πρόταγμα ήταν το αίτημα για «δημοκρατία» χωρίς κάποιο σαφή κοινωνικό προσδιορισμό, επιδεχόταν διάφορες ερμηνείες και μπορούσε να συμπεριλάβει διαφορετικές ιδεολογικές τάσεις. Άλλωστε και η ίδια η ΕΡΕ δεν θεωρούσε το Κέντρο κομμουνιστικό, αλλά «κόμμα με αμβλυμένο το αίσθημα περί κομμουνιστικού κινδύνου»³⁵.

Ένα όμως κομμάτι του πληθυσμού, αυτό της κομμουνιστικής Αριστεράς, εξακολουθούσε να παραμένει απομονωμένο και αποκλεισμένο από οποιαδήποτε διαδικασία. Αυτό το τμήμα του πληθυσμού συσπειρώθηκε γύρω από την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), που ιδρύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Όπως αναφέρει η Ιωάννα Παπαθανασίου, «με την παρέμβασή της στον κοινωνικό χώρο, σε μια κοινωνία που ζούσε με το φόβο της καταστολής αλλά και κάτω από την πίεση του βίαιου ‘αποχρωματισμού’, έδωσε φωνή σε όλους αυτούς που αποτελούσαν την κομμουνιστική ‘αντι-κοινωνία’»³⁶. Αυτά τα στοιχεία καθώς και η συνεχής επίκληση στους δημοκρατικούς θεσμούς και στη συνταγματική νομιμότητα, της πρόσφεραν το ποσοστό των 24,4% στις εθνικές εκλογές το 1958.

³² Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 44.

³³ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του εμφυλίου ...», *ό.π.*, σ. 202.

³⁴ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 247.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 254.

³⁶ Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967. Το αρχείο της*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 27

Όπως ήταν αναμενόμενο η ΕΡΕ αντιμετώπισε πολύ αρνητικά αυτή την ανάκαμψη της κομμουνιστικής Αριστεράς, μιλώντας για μια ακόμη φορά περί του κομμουνιστικού κινδύνου, λαμβάνοντας αυστηρότερα κατασταλτικά μέτρα και εντείνοντας τις διώξεις κατά των κομμουνιστών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η σύλληψη και καταδίκη σε πενταετή φυλάκιση του Μανώλη Γλέζου, γραμματέα του κόμματος και διευθυντή της εφημερίδας *Η Αυγή*. Σε αυτή τη λογική, της βίαιης μείωσης του ποσοστού της Αριστεράς, εντάσσεται και το Σχέδιο «Περικλής» που εκπονήθηκε για τις εκλογές του 1961 και τα οργανωμένα επεισόδια βίας εναντίον ψηφοφόρων και υποψηφίων της ΕΔΑ.

Με τις εκλογές του 1961, οι οποίες συνηθίζεται να αποκαλούνται «εκλογές βίας και νοθείας», αρχίζει η ταραγμένη δεκαετία του 1960, η οποία τελικά οδήγησε στην επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας στις 21 Απριλίου 1967. Την επομένη των εκλογών του Οκτωβρίου του 1961 ξεκίνησε και ο «ανένδοτος αγώνας» του Γεώργιου Παπανδρέου εναντίον της ΕΡΕ καταγγέλοντας, αυτό που είχε καταγγείλει η ΕΔΑ λίγο καιρό πριν, δηλαδή τη βία εναντίον των ψηφοφόρων εναντίον της ΕΚ αυτή τη φορά, αλλά και τη νοθεία των εκλογικών αποτελεσμάτων. Ξεκινούσε μια νέα περίοδος έντονης πόλωσης με βασική διαχωριστική γραμμή τη Δεξιά και την Αντιδεξιά. Η ευθεία αμφισβήτηση της κυβερνητικής νομιμότητας της ΕΡΕ από το Γεώργιο Παπανδρέου είχε μεγάλη απήχηση στη λαϊκή βάση του Κέντρου και της Αριστεράς και εκφράστηκε με ογκώδη συλλαλητήρια³⁷. Η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη τον Μάιο του 1963 από παρακρατικούς διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις. Η κηδεία του μετατράπηκε σε μαζική πολιτική διαδήλωση με κύριο αίτημα την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών.

Η παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή και λίγο αργότερα η νίκη της ΕΚ στις εκλογές του 1963 ανέτρεψε «την παγιωμένη, επί μια σχεδόν δεκαπενταετία ιδεολογική κυριαρχία της μετεμφυλιοπολεμικής ‘εθνικοφροσύνης’»³⁸. «Η προσωπική ακτινοβολία του πρωθυπουργού ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια της ΕΚ και αντανakλούσε ένα ευρύτατα εμπεδωμένο αίτημα για ριζική αλλαγή του πολιτικού κλίματος, το οποίο εκτεινόταν στο σύνολο του πολιτικού φάσματος»³⁹. Πράγματι η κυβέρνηση της ΕΚ έκανε κάποιες προσπάθειες εκδημοκρατισμού της δημόσιας ζωής: προχώρησε στην αδρανοποίηση ή κατάργηση ορισμένων από τους κυριότερους

³⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του εμφυλίου ...», *ό.π.*, σ. 205.

³⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 339.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 339.

καταπιεστικούς μηχανισμούς που είχαν έως τότε ταυτιστεί με το «κράτος της Δεξιάς (Υπηρεσία Πληροφοριών του υπουργείου Προεδρίας, Σπουδαστικό της Ασφάλειας, κ.ά.), δρομολόγησε τη σταδιακή διάλυση των ‘παρακρατικών’ οργανώσεων, ενώ η παραχώρηση της άδειας για τη διεξαγωγή της Β΄ Μαραθώνιας Πορείας Ειρήνης ήταν ενδεικτική της αποφασιστικότητας της για την πραγματική αλλαγή του πολιτικού κλίματος⁴⁰.

Η εκλογική νίκη της ΕΚ στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964 ανανέωσε την παραμονή της στην εξουσία, αλλά αυτή η νίκη ήταν τελικά πρόσκαιρη. Οι ενδοκομματικές έριδες, η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ με την εμπλοκή του ονόματος του Ανδρέα Παπανδρέου και τέλος η σύγκρουση του Γεωργίου Παπανδρέου με τον βασιλιά οδήγησε στην παραίτηση του πρώτου από την πρωθυπουργία. Από εκείνη τη στιγμή η χώρα μπήκε σε μια περίοδο κρίσης, με τις συνεχείς εναλλαγές των «κυβερνήσεων της αποστασίας», που τερματίστηκε βίαια με την επιβολή της δικτατορίας.

Οι προσπάθειες της ΕΚ για εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής συνάντησαν την έντονη αντίδραση της ΕΡΕ, η οποία διαμόρφωσε «το προφίλ της ως συντηρητικής πολιτικής δύναμης που μεριμνά για τη διαφύλαξη της τάξης, της γαλήνης και για τη διασφάλιση της ομαλότητας και της δημιουργίας σε αντίθεση με τους πολιτικούς της αντιπάλους, την ‘παράταξιν της αναρχίας και της αποσυνθέσεως των πάντων’»⁴¹. Η ΕΡΕ κατέβαλε προσπάθειες να επαναφέρει τις διαχωριστικές γραμμές που είχε δημιουργήσει ο εμφύλιος πόλεμος και είχαν κυριαρχήσει τη δεκαετία του 1950 και να ακυρώσει το δίπολο «δεξιά/αντιδεξιά». Γι’ αυτό το λόγο επανέφερε την επιχειρηματολογία «περί κομμουνιστικού κινδύνου» και μιλούσε για «χαλάρωση των μέτρων ελέγχου γεγονός που έφερε στην επιφάνεια ‘αποθιμμένες αναρχικές τάσεις’»⁴². Χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας επαναφοράς του «κομμουνιστικού κινδύνου» ήταν το «σαμποτάζ του Έβρου» (τον Ιούνιο του 1965) που παρουσιάστηκε ως δολιοφθορά των κομμουνιστών, ενώ τελικά, όπως αποδείχθηκε, ήταν σκηνοθετημένο από τον Γεώργιο Παπαδόπουλο.

Σε αυτό το έντονα οξυμμένο πολιτικό κλίμα, αποφασίστηκε η διενέργεια εκλογών στις 28 Μαΐου 1967. Όπως αναφέρει ο Η. Νικολακόπουλος, «η εκλογική νίκη της ΕΚ με αυτοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία ήταν σχεδόν βέβαιη και

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 342-343.

⁴¹ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 259.

⁴² Στο ίδιο, σ. 269.

αυτό για την ΕΡΕ, τις δυνάμεις που στήριζαν την εξωθεσμική βασιλική παρέμβαση το 1965 αλλά και για τον ίδιο τον Κωνσταντίνο, θα ισοδυναμούσε με καταστροφή»⁴³. Τελικά όμως οι εκλογές δεν έγιναν ποτέ γιατί η ομάδα Παπαδόπουλου είχε ήδη αποφασίσει να καταλύσει κάθε νομιμότητα και να καταλάβει την εξουσία.

Η επιβολή της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου είχε σημαντικές επιπτώσεις στην Ελλάδα, αφού όχι μόνο ανέκοψε την προσπάθεια εκδημοκρατισμού, η οποία είχε ξεκινήσει τη δεκαετία του 1960, αλλά «την απέκοψε από τις εξελίξεις που εμφανίζονται καθοριστικές στον δυτικό δημοκρατικό κόσμο, η επιρροή των οποίων θα ήταν ασφαλώς ουσιαστική για την περαιτέρω απαίτηση εκδημοκρατισμού»⁴⁴. Όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Χαραλάμπης, «η επταετία του δικτατορικού καθεστώτος ήταν χρόνος αρνητικός γιατί εμπόδισε τις δημοκρατικές εξελίξεις όσο και τη διείσδυση της ατμόσφαιρας εκδημοκρατισμού που χαρακτήρισε διεθνώς την περίοδο»⁴⁵.

⁴³ Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 368-371.

⁴⁴ Δημήτρης Χαραλάμπης, «Η δικτατορία ως αποτέλεσμα αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού συστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις», στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 87-88.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 88.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Το Πιστεύω μας: Παρουσίαση

Το κεντρικό θέμα της παρούσας εργασίας είναι ο επίσημος λόγος του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου μέσα από *Το Πιστεύω μας* του Γ. Παπαδόπουλου. Σε αυτό το σημείο θα άξιζε να αναφέρουμε κάποια βιογραφικά στοιχεία για τον κυριότερο εκφραστή του απριλιανού καθεστώτος, τον Γ. Παπαδόπουλο. Ο Γ. Παπαδόπουλος γεννήθηκε στο Ελαιοχώρι Αχαΐας το 1919 και ήταν γιος δασκάλου. Το 1937 εισήλθε στη Σχολή Ευελπίδων, με συμμαθητές τον Νικόλαο Μακαρέζο και τον Ιωάννη Λαδά, αλλά ολοκλήρωσε εσπευσμένα τις σπουδές του λόγω της κήρυξης του ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940. Πολέμησε στο Αλβανικό Μέτωπο, ενώ κατά την περίοδο της Κατοχής, λέγεται ότι υπηρέτησε στο Τάγμα Ασφαλείας Πατρών υπό τη διοίκηση του Ν. Κουρκουλάκου⁴⁶. Συμμετείχε στην ίδρυση του ΙΔΕΑ το 1944, ενώ καθόλη τη διάρκεια της περιόδου από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου μέχρι την επιβολή της δικτατορίας κατείχε καίριες θέσεις. Το 1951 συμμετείχε ως στρατοδίκης στην πρώτη δίκη του Νίκου Μπελογιάννη, από το 1959 έως το 1964 υπηρέτησε στην ΚΥΠ και το 1961 ήταν γραμματέας της επιτροπής του Σχεδίου «Περικλής». Το 1965 σκηνοθέτησε το «Σαμποτάζ του Έβρου», ενώ από το φθινόπωρο του 1966 μετατέθηκε στην Αθήνα και τοποθετήθηκε διευθυντής του 3^{ου} Επιτελικού Γραφείου του ΓΕΣ. Μετά την πτώση της δικτατορίας, τον Μάιο του 1975 παραπέμφθηκε σε δίκη μαζί με τους άλλους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος. Στις 23 Αυγούστου 1975 καταδικάσθηκε σε θάνατο και στρατιωτική καθαίρεση για τα εγκλήματα της στάσεως και της εσχάτης προδοσίας, όμως η θανατική ποινή μετατράπηκε από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή σε ισόβια κάθειρξη και μεταφέρθηκε στις φυλακές Κορυδαλλού. Δεν θέλησε ποτέ να του απονεμηθεί χάρη και παρέμεινε αμετανόητος ως το τέλος της ζωής του. Πέθανε στις 27 Ιουνίου 1999 στην εντατική του Λαϊκού Νοσοκομείου, όπου παρέμεινε, υπό κράτηση, για 34 μήνες.

⁴⁶ Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005, σ. 141-154. Βλ. ακόμη Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης, «Γεώργιος Παπαδόπουλος, Τάγματα Ασφαλείας και «Χ». Μια απόπειρα συγκέντρωσης και επανεκτίμησης του παλαιότερου και νεότερου τεκμηριωτικού υλικού», περ. *Αρχαιοτάξιο*, τχ 8, Μάιος 2006, σ. 109-147.

Το Πιστεύω μας του Γεωργίου Παπαδόπουλου είναι ένα επτάτομο έργο, το οποίο εκδόθηκε στην Αθήνα από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου του Υπουργείου Προεδρίας. Στο εξώφυλλο και τη σελίδα τίτλου κάτω από τον κύριο τίτλο υπάρχει ο υπότιτλος: «Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι» με αναφορά στην περίοδο που κάθε φορά καλύπτει ο τόμος. Από τον έκτο τόμο η Γενική Διεύθυνση Τύπου μετονομάζεται σε Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών. Ο πρώτος τόμος κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1968, ενώ ο τελευταίος τον Απρίλιο του 1972. Καλύπτει τη δραστηριότητα του Γεωργίου Παπαδόπουλου από τον Απρίλιο του 1967 έως το Δεκέμβριο του 1971. Το γεγονός ότι σταματάει κάπως απότομα η έκδοση του *Πιστεύω μας* και δεν εκδίδεται άλλος τόμος το 1973, πιθανόν να εντάσσεται στη συνολική προσπάθεια «φιλελευθεροποίησης» του καθεστώτος και της αποχώρησης του Γ. Παπαδόπουλου από το πολιτικό προσκήνιο, με την ανάδειξή του στη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Στην αρχή κάθε τόμου, μετά τη σελίδα τίτλου, υπάρχει ένας σύντομος πρόλογος ανυπόγραφος. Πριν από κάθε λόγο ή διάγγελμα του Γ. Παπαδόπουλου υπάρχει ένα σύντομο σημείωμα, στο οποίο δίνονται κάποιες πληροφορίες για τον τόπο όπου εκφωνήθηκε και σε ποιους απευθυνόταν. Επίσης υπάρχει και ένα πλαίσιο με τον τίτλο «Θιγέντα θέματα», το οποίο λειτουργεί σαν πίνακας περιεχομένων, και εκεί αναφέρονται τα βασικά σημεία της ομιλίας του Γ. Παπαδόπουλου. Στις τελευταίες σελίδες κάθε τόμου υπάρχει ένα πολυσέλιδο παράρτημα (περίπου 30 σελίδες) με: «Ιστορικά αποσπάσματα από λόγους του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ. Γ. Παπαδόπουλου», τα οποία προφανώς θα μπορούσαν να λειτουργήσουν στη λογική των αποφθεγμάτων ή των ρήσεων. Τέλος, ακολουθεί ένα ευρετήριο θεμάτων, από το οποίο ο αναγνώστης θα μπορεί να εντοπίζει λέξεις-κλειδιά ή έννοιες από τις ομιλίες του Γ. Παπαδόπουλου και ο πίνακας των περιεχομένων.

Στους τόμους δεν υπάρχει κανενός είδους εικονογράφηση εκτός από το εξώφυλλο, όπου δεσπόζει η φωτογραφία του Γ. Παπαδόπουλου, ίδια σε όλους τους τόμους, ενώ στο οπισθόφυλλο υπάρχει το έμβλημα του καθεστώτος. Αν και ο τίτλος είναι *Το πιστεύω μας*, το γεγονός ότι περιλαμβάνει μόνο λόγους του Γ. Παπαδόπουλου είναι ενδεικτικό της προσπάθειας του δικτάτορα να επιβάλλει προσωποπαγή εξουσία και να γίνει ο κύριος εκφραστής της ιδεολογίας του απριλιανού καθεστώτος. Θα μπορούσε να υποθέσουμε ότι εκτός από την κοινή γνώμη ο Γ. Παπαδόπουλος στόχευε με αυτό το έργο και εντός της ομάδας με την οποία οργάνωσαν και εκτέλεσαν το πραξικόπημα. Ήθελε να επιβάλλει την εξουσία

του ενάντια στην αμφισβήτηση, η οποία εντεινόταν όλο και περισσότερο μέσα στους κόλπους του ίδιου του δικτατορικού καθεστώτος από τους «συνεπαναστάτες» του. Το γεγονός ότι σταδιακά ο Γ. Παπαδόπουλος συγκέντρωνε ολοένα και περισσότερες εξουσίες στα χέρια του, οδηγούσε σε αποδυνάμωση τους συνεργάτες του, ενώ σύμφωνα με τα επιχειρήματα της «εσωτερικής αντιπολίτευσης» ακύρωνε τους σκοπούς της «Επανάστασης», αφού ο Γ. Παπαδόπουλος προσπαθούσε να αποκομίσει πολιτικά οφέλη και να διασφαλίσει την παραμονή του στην εξουσία. Πράγματι με την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Σπύρο Markeζίνη, τον Οκτώβριο του 1973 και την ανάληψη της θέσης του Προέδρου της Δημοκρατίας, του οποίου η θητεία οριζόταν σε επτά χρόνια, έληγε, σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, η «επαναστατική περίοδος», αλλά ο ίδιος διατηρούσε τις εξουσίες του.

Επίσης με τη χρήση του πρώτου πληθυντικού στον τίτλο του έργου υποδηλώνεται ότι οι ιδέες που περιέχονται στους λόγους του θα πρέπει να αγκαλιαστούν από ολόκληρο το έθνος και όχι μόνο από αυτόν ή την κυβέρνησή του. Άλλωστε ένας λόγος που επικαλέστηκε το καθεστώς για την πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας, ήταν η αλλοτρίωση του πολίτη και η απομάκρυνσή του από τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη. *Το Πιστεύω μας* φιλοδοξούσε να αναδείξει αυτά τα «πιστεύω» και τα ιδεώδη από τα οποία θα έπρεπε να εμφορούνται όλοι οι Έλληνες.

Το αυστηρό ύφος του Γ. Παπαδόπουλου στη φωτογραφία, η επίσης αυστηρή δομή των κειμένων και η καθαρεύουσα αποτυπώνουν τη μονολιθικότητα και την «ακαμψία» του καθεστώτος. Παράλληλα, όμως δίνουν και μια εντύπωση σοβαρότητας και τάξης, και σε συνδυασμό με το άσπρο χρώμα του καθαρότητα, στοιχεία που επιθυμεί να χαρακτηρίζουν και την ιδεολογία του. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συγκεκριμένη έκδοση είναι μάλλον φτηνή, αν κρίνουμε και από την ποιότητα του χαρτιού και του εξωφύλλου, με στόχο την μεγαλύτερη διάδοσή και κυκλοφορία της. Το ακαλαίσθητο της έκδοσης ανταποκρίνεται στη συνολική αισθητική της χούντας, όπως αποτυπώθηκε σε εκδόσεις, τελετές και σύμβολα. Από την άλλη πλευρά, η οικεία εικόνα του βιβλίου, όχι κάποια βαρύτιμη έκδοση με σκληρό εξώφυλλο και πολυτελές χαρτί, συντελούσε σε ένα βιβλίο «λαϊκό», προορισμένο να μπει σε κάθε βιβλιοθήκη.

Τον Οκτώβριο του 2004 από τις εκδόσεις «Ελεύθερος Κόσμος» κυκλοφόρησε ο όγδοος τόμος, ο οποίος καλύπτει την περίοδο από τις 31 Δεκεμβρίου 1971 έως τις 18 Νοεμβρίου 1973, ενώ περιλαμβάνει διακηρύξεις και δηλώσεις του Γ. Παπαδόπουλου έως το θάνατό του στις 27 Ιουνίου 1999. Πρόκειται για μια τιμητική

έκδοση, όπως αναφέρει το βιβλίο, με αφορμή τη συμπλήρωση πέντε χρόνων από το θάνατό του. Η επιμέλεια και η εισαγωγή ανήκει στον Μάνο Ν. Χατζηδάκη, ο οποίος υπογράφει ως συγγραφέας και δημοσιογράφος, ο πρόλογος στον Στυλιανό Παττακό και ο επίλογος στον Παναγιώτη Παπαπαναγιώτου, υφυπουργού Εθνικής Οικονομίας της κυβέρνησης της 21^{ης} Απριλίου. Η δομή του συγκεκριμένου τόμου είναι ακριβώς η ίδια με αυτή των προηγούμενων τόμων, καθώς και η φωτογραφία στο εξώφυλλο. Στον όγδοο τόμο δεν περιλαμβάνεται ευρετήριο θεμάτων, ούτε παράρτημα με: «Ιστορικά αποσπάσματα από λόγους του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ. Γ. Παπαδόπουλου». Στον συγκεκριμένο τόμο τα κείμενα του Γ. Παπαδόπουλου συνοδεύονται από φωτογραφίες και αναπαραγωγές πρωτοσέλιδων της εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος*, οι οποίες καλύπτουν τη συγκεκριμένη περίοδο.

Συνολικά, πρόκειται για ένα πολυσέλιδο έργο, αφού ο κάθε τόμος φτάνει περίπου τις 200 σελίδες. Στους τόμους δεν περιέχονται πληροφορίες σχετικά με την κυκλοφορία του, παρά μόνο για το πού στοιχειοθετήθηκε και το όνομα του τυπογραφείου. Σύμφωνα όμως με την εφημερίδα *Ελεύθερος Κόσμος*, διατίθετο δωρεάν σε όλη τη χώρα από το Γραφείο Πληροφοριών της Αεροπορίας, τη Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών και τις κατά τόπους Νομαρχίες⁴⁷, οπότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι διανεμόταν σε ομάδες του πληθυσμού, όπως τα σχολεία, ο στρατός ή οι δημόσιοι υπάλληλοι. Άλλωστε η έκδοσή του εντάσσεται μάλλον στη λογική της παραγωγής «ωφέλιμων βιβλίων», τα οποία αν δεν διατίθεντο δωρεάν πωλούνταν σε προσιτή τιμή, ενώ διανεμόνταν σε μαθητές, φοιτητές, δημόσιους υπαλλήλους, αξιωματικούς, όπως στην περίπτωση της *Πολιτικής Αγωγής* του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου⁴⁸.

Το συνολικό έργο αποτελείται από 336 κείμενα, τα οποία περιλαμβάνουν λόγους, δηλώσεις, μηνύματα, συνεντεύξεις, διαγγέλματα, ημερήσιες διαταγές, εγκυκλίους, επιστολές, τηλεγραφήματα και χαιρετισμούς. Είναι χρονολογικά ταξινομημένα, ενώ η συχνότητα με την οποία δραστηριοποιούνταν ο Γ. Παπαδόπουλος, σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και καθημερινά, αποδεικνύει την προσπάθειά του να καλύψει όλο το φάσμα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής. Δίνει μεγάλη έμφαση τόσο στην κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας, όσο και στη γνώμη των ξένων χωρών απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς. Η βελτίωση της

⁴⁷ «Εκυκλοφόρησε ο Ζ' τόμος του 'Πιστεύω μας'», εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 21 Απριλίου 1972, σ. 2.

⁴⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Εξαγγελία φιλελεύθερων μέτρων (10 Απριλίου 1970)», στο *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Σεπτεμβρίου 1969 έως 30 Σεπτεμβρίου 1970*, τόμ. ΣΤ', Έκδ. Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα, Δεκέμβριος 1970, σ. 98-99.

εικόνας του καθεστώτος στο εξωτερικό, ανάγεται σε έναν από τους σημαντικότερους στόχους του Γ. Παπαδόπουλου.

Η εικόνα της ηρεμίας και της τάξης που προωθούσε στο εξωτερικό, και την οποία προσπάθησε να διατηρήσει με τη συνεχή χρήση βίας και αυταρχισμού, θα ενθάρρυνε τις ξένες επενδύσεις και τον τουρισμό, ενώ με αυτό τον τρόπο θα έκαμπε τις αντιδράσεις που προκαλούσαν οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα και οι οποίες εκφράστηκαν με την καταδίκη του καθεστώτος στο Συμβούλιο της Ευρώπης ή το αντιδικτατορικό κίνημα που αναπτυσσόταν από Έλληνες φοιτητές και εργαζομένους στο εξωτερικό. Γι' αυτό το λόγο δίνει συνεντεύξεις σε ξένους δημοσιογράφους, όπως Γάλλους και Βρετανούς, ενώ ενθαρρύνει την επίσκεψη ξένων αξιωματούχων στην Ελλάδα, κυρίως Αμερικανών και του ΝΑΤΟ, με σημαντικότερη στιγμή την επίσκεψη του αντιπροέδρου Σπύρου Αγκνιου στις 16 Οκτωβρίου 1971. Επίσης επιχειρεί να προσεγγίσει χώρες του ανατολικού μπλοκ, όπως τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, σε μια προσπάθεια εξασφάλισης περισσότερων συμμάχων προς το καθεστώς. Σε αυτό το πλαίσιο επιστρατεύει και τον απόδημο ελληνισμό, κυρίως των Η.Π.Α., τον οποίο θεωρούσε πρεσβευτή της Ελλάδας στο εξωτερικό και ο οποίος θα μπορούσε να βοηθήσει στην αποκατάσταση της εικόνας της χώρας. Ένα άλλο θέμα που απασχολεί, σε μικρότερο βαθμό, τον Γ. Παπαδόπουλο είναι οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό. Τέλος, ένα τμήμα του έργου του είναι αφιερωμένο σε διάφορα συλλυπητήρια, κυρίως, τηλεγραφήματα που έστειλε σε ξένους ηγέτες, με αφορμή τον θάνατο κάποιου πολιτικού, όπως στην Ινδία, τη Βουλγαρία, τη Γιουγκοσλαβία, την Ιορδανία, τη Γαλλία, την Αίγυπτο, τις Η.Π.Α. και τη Μεγάλη Βρετανία.

Ως προς το εσωτερικό της χώρας, ο Γ. Παπαδόπουλος, με τη δραστηριότητά του, όπως αποτυπώνεται στο *Πιστεύω*, προσπαθεί να καλύψει όλο το φάσμα της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής της χώρας και να εξασφαλίσει συμμάχους σε όλα τα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού. Σε αυτή τη λογική προσπαθεί να προσεταιριστεί τους οικονομικούς παράγοντες και τις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας. Σε αυτή την κατηγορία του πληθυσμού θα μπορούσαμε να περιλάβουμε τους εφοπλιστές, τους βιομήχανους, τους εμπόρους και τους βιοτέχνες, τους αγρότες, δευτερευόντως, τους εργάτες και τους δημόσιους υπαλλήλους. Σε αυτό το πλαίσιο *Το Πιστεύω μας* περιλαμβάνει λόγους από διάφορα εγκαίρως δημοσίων έργων, τα οποία το καθεστώς πρόβαλε για δύο λόγους. Αφενός, αποδεικνυόταν και έμπρακτα η οικονομική ανάπτυξη και ανασυγκρότηση της χώρας και αφετέρου αυτά τα έργα ήταν

προς όφελος του πολίτη και όχι του ιδιωτικού κεφαλαίου. Επίσης, το γεγονός ότι ήταν κυρίως έργα στην περιφέρεια, σε συνδυασμό με τις εξαγγελίες περί αποκέντρωσης των δημοσίων υπηρεσιών και τις συχνές περιοδείες εκεί, δείχνουν μια συστηματική προσπάθεια της δικτατορίας να αναζητήσει εκεί τα κοινωνικά ερείσματα που χρειαζόταν, αφού η περιφέρεια σαφώς αισθανόταν παραγκωνισμένη σε σχέση με τα αστικά κέντρα.

Στο πλαίσιο της πλήρους αναδιοργάνωσης και εξυγίανσης του δημόσιου τομέα, ο δικτάτορας απευθύνεται συχνά στους δημοσίους υπαλλήλους διαφόρων δημοσίων υπηρεσιών και υπουργείων, οι οποίοι αφενός είναι οι κύριοι φορείς αυτής της εξυγιαντικής προσπάθειας σε ενδοϋπηρεσιακό επίπεδο, αφετέρου είναι αυτοί που επωμίζονται την ευθύνη της αποκατάστασης των σχέσεων μεταξύ κράτους και πολίτη. Η εξυγίανση του δημόσιου τομέα εντάσσεται και αυτή στη γενικότερη κοινωνική, πολιτική και οικονομική εξυγίανση που ευαγγελιζόταν ο Γ. Παπαδόπουλος.

Ός προς την κοινωνική εξυγίανση κυρίαρχο ρόλο επιφύλασσε στους καθηγητές όλων των βαθμίδων, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με το έργο της ηθικής και ελληνοχριστιανικής διαπαιδαγώγησης των πολιτών και ιδιαίτερα των νέων και έπρεπε να προετοιμάσουν τους νέους για την μελλοντική αποστολή τους. Αν και τους φοιτητές και τους νέους γενικότερα, τους αντιμετωπίζει με κάποια δυσπιστία λόγω του «αμαρτωλού» παρελθόντος τους και της έντονης τάσης τους για πολιτικοποίηση, προσπαθεί να τους προσεταιριστεί. Η προσέγγιση των φοιτητών και των νέων γενικότερα, ήταν σημαντική αποστολή για τον Γ. Παπαδόπουλο γιατί αυτοί θα πραγμάτωναν αυτό του ονόμαζε «Μεγάλη Ελλάδα», αυτοί που θα αναλάμβαναν να οδηγήσουν τη χώρα στο «ένδοξο μέλλον». Παράλληλα, θα εντάσσονταν και αυτοί στην «ένδοξη ιστορία της Ελλάδας», η οποία έπρεπε να περιέχει όχι μόνο άξιους προγόνους αλλά και άξιους απογόνους και συνεχιστές του έργου τους.

Όσον αφορά την εκκλησία, ο Γ. Παπαδόπουλος καθόλη τη διάρκεια της διακυβέρνησής του απευθύνεται σπάνια στους κληρικούς. Πιθανόν τους θεωρούσε ήδη συμμάχους του, αφού χάρη στην ιδεολογία περί ελληνοχριστιανικού πολιτισμού που ανέπτυξε, επεφύλασσε για την εκκλησία κεντρικό ρόλο στην πολιτική και κοινωνική ζωή των Ελλήνων.

Ακόμη συχνά είναι τα διαγγέλματά του προς τον ελληνικό λαό, συνήθως με την αφορμή της παρουσίας του έργου της κυβέρνησής του ή εθνικών επετείων όπως η νίκη κατά τον «συμμοριτοπολέμον», η «επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου» και

οι εθνικές εορτές, με στόχο να ενισχύσει το πατριωτικό φρόνημα των πολιτών. Ενώ στις περιπτώσεις εθνικών επετείων απευθύνεται και σε αξιωματικούς του στρατού, κυρίως μέσω ημερησίων διαταγών, ή σε απόμαχους στρατιώτες.

Τέλος, ένα σημαντικό τμήμα του *Πιστεύω μας* καλύπτεται από συνεντεύξεις σε Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους. Όσον αφορά τις συνεντεύξεις στους ξένους δημοσιογράφους, ο λόγος είναι κατά πάσα πιθανότητα η προσπάθεια του να βελτιώσει την εικόνα της κυβέρνησής του στο εξωτερικό και να αποκρούσει ο ίδιος τις αντιδράσεις που κατά καιρούς ξεσπούσαν. Όσον αφορά τους Έλληνες δημοσιογράφους ήταν μια ακόμη προσπάθεια να χρησιμοποιήσει τη δύναμη του τύπου για προπαγανδιστικούς λόγους. Διατηρώντας το πολύ αυστηρό πλαίσιο λογοκρισίας του τύπου, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης λειτουργούσαν ως ιδεολογικοί μηχανισμοί του καθεστώτος.

Ο ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ «21^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ»

Το Πιστεύω μας στόχευε, τουλάχιστον αποτελούσε πρόθεση του συγγραφέα του, στο να γίνει το «ευαγγέλιο» του νέου καθεστώ. Στους λόγους του δικτάτορα βρίσκεται συγκεντρωμένο όλο το ιδεολογικό οπλοστάσιο του καθεστώτος, όπως το εξέφραζε ο ίδιος ο Γ. Παπαδόπουλος. Προφανώς φιλοδοξούσε να γίνει ένα από τα βασικότερα προπαγανδιστικά εργαλεία της δικτατορικής κυβέρνησης. Οι λόγοι έκδοσής του γίνονται σαφείς στον πρόλογο του πρώτου τόμου, αφού μέσα από τις συνεντεύξεις και τους λόγους του ο Γ. Παπαδόπουλος «αφήνει να διαφανούν καθαρώτατα οι σκοποί και οι θέσεις της Επαναστάσεως της 21^{ης} Απριλίου και διαγράφει σαφέστατα τας προοπτικές της εξελίξεως αυτών, δια το καλόν της Πατρίδος μας και του συνόλου»⁴⁹.

Με τη συγκεκριμένη έκδοση πιθανόν το καθεστώς επιδίωκε να πετύχει δύο στόχους. Καταρχάς δινόταν η ευκαιρία στον Γ. Παπαδόπουλο να παρουσιάσει ο ίδιος το έργο της κυβέρνησής του, γεγονός που δημιουργούσε ένα έγκυρο έργο, καθώς έφερε την υπογραφή του ίδιου του αρχηγού του ελληνικού κράτους. Παράλληλα, γινόταν ο ίδιος ο κύριος υπεύθυνος για τη διαμόρφωση της ιδεολογίας του νεοπαγούς καθεστώτος, ο κύριος εκπρόσωπος των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους. Πράγματι, σχεδόν από την αρχή της εγκαθίδρυσης του δικτατορικού καθεστώτος και πιο συγκεκριμένα μετά το αποτυχημένο βασιλικό πραξικόπημα και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Γ. Παπαδόπουλο τον Δεκέμβριο του 1967, ο τελευταίος είναι το πρόσωπο που ξεχωρίζει από το καινούργιο καθεστώς και σταδιακά συγκεντρώνει όλο και περισσότερες εξουσίες στα χέρια του. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την ανάληψη της αντιβασιλείας τον Μάρτιο του 1972 και ακόμη περισσότερο μετά την ορκωμοσία του στη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας τον Αύγουστο του 1973, ενώ εξακολουθούσε να διατηρεί τα «εθνικά υπουργεία» Εθνικής Αμύνης, Εξωτερικής Πολιτικής και Δημοσίας Τάξης, μιλούσε συχνότερα, εκφράζοντας το καθεστώς, σε πρώτο ενικό πρόσωπο. Με άλλα λόγια ο Γ. Παπαδόπουλος, όλο και πιο εμφανώς, εμφανιζόταν ως ο κύριος διαμορφωτής της ιδεολογικής γραμμής της κυβέρνησής του.

⁴⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 27 Απριλίου 1967 έως 9 Φεβρουαρίου 1968*, τόμ. Α', Έκδ. Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Απρίλιος 1969.

Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου προσπάθησε να δημιουργήσει μια ιδεολογία που θα αγκάλιαζε όλα τα κοινωνικά στρώματα, θα κάλυπτε όλες τις κοινωνικές αντιθέσεις με στόχο να νομιμοποιηθεί και να παραμείνει στην εξουσία. Όπως αναφέρει ο Δημήτρης Χαραλάμπης, «μακροπρόθεσμα καμία κρατική εξουσία και ακόμη λιγότερο ένα συγκεκριμένο καθεστώς δεν μπορεί να επιβληθεί και να διατηρηθεί μόνο με τη δύναμη καταναγκασμού και τους ανάλογους κατασταλτικούς μηχανισμούς επιβολής του»⁵⁰. Γι' αυτό το λόγο προσφεύγει σε ιδεολογήματα που θεωρεί ότι μπορούν, αν όχι να εκφράσουν, αλλά τουλάχιστον να εξασφαλίσουν την ανοχή του λαού, όπως είναι αυτά περί ενότητας του έθνους, αγάπης προς τον συνάνθρωπο, ατομικού και κοινωνικού εξαγνισμού και ανθρωπισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, θεωρεί δευτερεύον στοιχείο τον κομμουνιστικό κίνδυνο και προτάσσει τη «λήθη του παρελθόντος». Παράλληλα, όμως διακρίνονται στο λόγο του έντονα εθνικιστικά και λαϊκίστικα στοιχεία, όπως είναι αυτά περί «περιούσιου λαού» και ανωτερότητας του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής φυλής σε σχέση με τον κομμουνισμό και τους κομμουνιστές⁵¹. Ο Μελέτης Μελετόπουλος χαρακτηρίζει το λόγο του «αντιφατικό, επειδή στην ουσία προσπαθεί να είναι πολυσυλλεκτικός: περιέχει 'δημοκρατία' και αντικοινοβουλευτισμό, φιλομοναρχισμό και αντιμοναρχισμό, φιλεργατισμό και φιλοκαπιταλισμό, με ταυτόχρονο φιλοαγροτισμό, εθνικισμό αλλά και ελληνοτουρκική φιλία, φιλοαμερικανισμό αλλά και φιλοευρωπαϊσμό και ταυτόχρονα αντιδυτικισμό»⁵².

Ο λόγος του Γ. Παπαδόπουλου είναι βαθιά συντηρητικός, ηθικοπλαστικός και διδακτικός. Η Δέσποινα Παπαδημητρίου τον χαρακτηρίζει «τραντισιοναλιστικό ως προς την προτεραιότητα που δίνει στις παραδόσεις, στην οικογένεια, στα πεπρωμένα της φυλής, στην πίστη στην αιώνια και αθάνατη Ελλάδα και ως προς την ένταση με την οποία καταδικάζει τον υλισμό, τον ευδαιμονισμό και τον ατομικισμό»⁵³. Κυριαρχεί η έννοια της τάξης, της καθαριότητας, της ευπρέπειας, της αξιοπρέπειας και της ηθικής.

Στον λόγο του το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου προσπαθεί να συνδυάσει ετερόκλητα στοιχεία που χαρακτήρισαν την κυρίαρχη ιδεολογία των περασμένων δεκαετιών. Οι ίδιοι οι πραξικοπηματίες έχοντας ξεκινήσει τη στρατιωτική τους

⁵⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 264.

⁵¹ Βλ. εδώ, σ. 49-50.

⁵² Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *ό.π.*, σ. 160-161.

⁵³ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21 Απριλίου δια να μη απολεσθή η νίκη του Γράμμου»: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της 'Επανάστασης', στο Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 164.

σταδιοδρομία την περίοδο του Μεταξά και έχοντας διαμορφώσει τις κύριες ιδεολογικές τους θέσεις κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέσα από την συνωμοτική παραστρατιωτική οργάνωση του ΙΔΕΑ, προσπάθησαν να συγκροτήσουν μια νέα ιδεολογία. Μια ιδεολογία, η οποία θα περιλάμβανε στοιχεία από το λόγο της 4^{ης} Αυγούστου, τον αντικομμουνισμό και την επιφυλακτικότητα απέναντι στον κοινοβουλευτισμό του ΙΔΕΑ και τη Δεξιά των δεκαετιών 1950 και 1960. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε κάποια στοιχεία για τον ΙΔΕΑ. Ο Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών (ΙΔΕΑ) ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1944 ύστερα από τη συγχώνευση της παραστρατιωτικής οργάνωσης ΕΝΑ (Ενωση Νέων Αξιωματικών) και άλλων μικρότερων, όπως ήταν η «Τρίαινα». Ως κύριους σκοπούς του έθετε την πλήρη διάλυση του κομμουνισμού, τη διασφάλιση του κυρίαρχου ρόλου του στρατού στην μεταπολεμική Ελλάδα ως «μόνου υγιή οργανισμού εις το Κράτος» και την απαξίωση της πολιτικής ηγεσίας ως διεφθαρμένης και προδοτικής⁵⁴. Υποστηρίζεται ότι ο ΙΔΕΑ έπαυσε να υπάρχει μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Αλέξανδρο Παπάγο το 1952, αλλά ο Δημήτρης Χαραλάμπης υποστηρίζει, ότι στην πραγματικότητα, με τη νέα κυβέρνηση, ο ΙΔΕΑ από το παρασκήνιο ήρθε στο προσκήνιο, αφού τα μέλη του αποτέλεσαν τη νόμιμη στρατιωτική ηγεσία⁵⁵.

Το δικτατορικό καθεστώς δεν προσπάθησε να αναπαράγει αυτούσια μια παλαιότερη ιδεολογία αλλά επέλεξε στοιχεία από τις κυρίαρχες ιδεολογίες των περασμένων δεκαετιών για να συγκροτήσει μια δικιά του, η οποία, σύμφωνα με τη λογική του, θα μπορούσε να έχει απήχηση σε όσο το δυνατόν περισσότερα κοινωνικά στρώματα. Σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσαμε, σε γενικές γραμμές, να εντοπίσουμε στοιχεία από τη μεταξική ιδεολογία, όσον αφορά τη συγκρότηση της νέας εθνικής αποστολής και την υποταγή του ατομικού συμφέροντος στο εθνικό. Βέβαια στόχος του Γ. Παπαδόπουλου δεν ήταν η δημιουργία ενός Δ΄ Ελληνικού Πολιτισμού στα πρότυπα της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου. Στο δικτατορικό λόγο «21^{ης} Απριλίου», η νέα αυτή εθνική αποστολή οριζόταν ως η πολιτισμική και εθνική ανάταση, η οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με την επιστροφή στις ρίζες του έθνους, οι οποίες βρίσκονταν στο αρχαίο ελληνικό πνεύμα, στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία και στον χριστιανισμό.

Αντίθετα, θεωρητικά τουλάχιστον, το δικτατορικό καθεστώς δεν διακρινόταν από εκπεφρασμένο και ρητό αντικοινοβουλευτισμό όπως στην περίπτωση της

⁵⁴ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 279-280.

⁵⁵ Δημήτρης Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 21-46.

μεταξικής δικτατορίας, αλλά από μια, θα μπορούσαμε να πούμε, επιφυλακτικότητα απέναντι στον κοινοβουλευτισμό, η οποία οφειλόταν κυρίως, σύμφωνα πάντα με τον δικτάτορα, στην ηθική κατάπτωση των πολιτικών της προδικτατορικής περιόδου. Άλλωστε καθόλη τη διάρκεια της διακυβέρνησής του ο Γ. Παπαδόπουλος δεν έπαψε να διακηρύσσει την πίστη του στη κοινοβουλευτική δημοκρατία είτε αυτή ήταν βασιλευομένη είτε από το 1973 προεδρευομένη, ως τη μοναδική μορφή πολιτεύματος που ταιριάζει στον ελληνικό λαό.

Ο αντικομμουνισμός ήταν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του δικτατορικού λόγου, όπως άλλωστε συνέβαινε στην κυρίαρχη ιδεολογία πριν ακόμα τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά, βέβαια, και στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, στο πλαίσιο του διεθνούς κλίματος. Ο αντικομμουνισμός του Γ. Παπαδόπουλου δεν είναι μαχητικός και πολωτικός. Αυτό που προτάσσει στον λόγο του είναι η εθνική συμφιλίωση και η λήθη του παρελθόντος γιατί μόνο έτσι θα μπορέσει η Ελλάδα να ευημερήσει. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ως ένα βαθμό προσπαθεί να αξιοποιήσει το λόγο της ΕΡΕ περί «αρμονικής συμβίωσης, σύνθεσης όλων των στοιχείων της κοινωνίας έναντι της παρωχημένης θεωρίας των ταξικών αγώνων»⁵⁶. Στόχος του Γ. Παπαδόπουλου δεν ήταν να επιστρέψει στη σκληρή αντικομμουνιστική γραμμή της δεκαετίας του 1950 γιατί γνώριζε ότι η κοινωνία προσπαθούσε να ξεπεράσει αυτές τις διαιρέσεις, αλλά να διασφαλίσει ότι το κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς δε θα διαταραχθεί. Η έντονη προσπάθεια «συντηρητικοποίησης» της κοινωνίας, σε μια εποχή χειραφέτησης και κοινωνικών διεκδικήσεων, σχετίζεται με αυτό που ονόμαζε και ο Γ. Παπαδόπουλος «κομμουνιστικό κίνδυνο». Μπορεί οι πιθανότητες για έναν δεύτερο εμφύλιο πόλεμο να ήταν ελάχιστες ως μηδαμινές, όμως υπήρχε ο φόβος ότι η διαδικασία εκδημοκρατισμού που είχε ξεκινήσει τη δεκαετία του 1960 θα οδηγούσε στη σταδιακή ενσωμάτωση της κομμουνιστικής ιδεολογίας στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο και οι κομμουνιστές από εχθροί της πατρίδας θα μπορούσαν να αποκτήσουν ισότιμο ρόλο στην πολιτική ζωή. Ο ενεργότερος ρόλος της Αριστεράς στην πολιτική ζωή μέσα από τη συμμαχία με την ΕΚ και η αντίστοιχη ενίσχυση της αριστερής πτέρυγας του κόμματος, με βασικό εκπρόσωπο τον Ανδρέα Παπανδρέου, εγκυμονούσε κινδύνους αποσταθεροποίησης του μεταπολεμικού, μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας⁵⁷. Αν και δεν εμπίπτει στη θεματική της συγκεκριμένης

⁵⁶ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων...*, ό.π., σ. 239.

⁵⁷ Σύμφωνα με τον Samuel Huntington ο στρατός μπορεί να παρέμβει στην πολιτική ζωή για να αποτρέψει ή να ακυρώσει την εκλογική νίκη ενός κόμματος, το οποίο αντιτίθεται στον στρατό, όπως

εργασίας, θα άξιζε να αναφέρουμε ότι αυτός ο φόβος αποσταθεροποίησης του μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας σχετίζεται με την άποψη που εξέφρασε μια μερίδα της ΕΡΕ, η οποία επίσης θεωρούσε την «Επανάσταση» ιστορικά αναγκαία. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, «η νομιμοποίηση του καθεστώτος εξαρτάτο από την ικανότητά του να εγγυηθεί και να αναπαράγει τον υφιστάμενο κανόνα που δεν άλλος από τις κυρίαρχες σχέσεις της Δεξιάς»⁵⁸. Ο αντικομματικός και απολίτικος όμως λόγος του Γ. Παπαδόπουλου, ο οποίος πρότασε την υπέρβαση των παλαιότερων κομματικών δομών, στις οποίες δομές συμπεριελάμβανε και την ΕΡΕ, αναδεικνύει ενδεχομένως την ασυμφωνία και την ύπαρξη παράλληλων λόγων, ανάμεσα στους υποστηρικτές της δικτατορίας, ως προς τη φύση και τους σκοπούς του καθεστώτος.

3.1 Αμαρτωλό παρελθόν-ένδοξο μέλλον

στην περίπτωση της σχεδόν σίγουρης νίκης της ΕΚ στις εκλογές του Μαΐου του 1967, με στόχο να εμποδίσει τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής σε περισσότερο ριζοσπαστικές κοινωνικές ομάδες και να επιβραδύνει τη διαδικασία των κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο στρατός εμφανίζεται ως θεματοφύλακας της τάξης, προστάτης του υπάρχοντος συστήματος. Samuel P. Huntington, *Political order in changing societies*, Yale University Press, New Haven and London 1996 (επανεκδοση), σ. 221-223.

⁵⁸ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21 Απριλίου...», *ό.π.*, σ. 161.

Το ιδεολογικό οικοδόμημα του Παπαδόπουλου, κατά κύριο λόγο στηρίζεται σε αντιθετικά σχήματα, τα οποία θα μπορούσαν να κωδικοποιηθούν στην αντιπαραβολή του αμαρτωλού πρόσφατου παρελθόντος, του δύσκολου παρόντος και του ένδοξου μέλλοντος. Έχοντας σαν κύριο άξονα αυτή την αντιπαραβολή, ο δικτάτορας καθιστά την «Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου» ως το σημείο εκείνο που διαχωρίζει το χθες από το αύριο. Η εικόνα που παρουσιάζει το καθεστώς για την κατάσταση «προεπαναστατικά» είναι αυτή του χάους και σε αυτό το χάος θα επανέλθει η χώρα, αν αποτύχει η «Επανάσταση». Με αυτό τον τρόπο, η «Επανάσταση» μετατρέπεται σε ιστορικά αναγκαία. Αναφέρει χαρακτηριστικά στη συνέντευξη που έδωσε στις 27 Απριλίου 1967:

Η χώρα διήρχετο μιαν κρίσιν αναζητούσα διέξοδον από ένα πολιτικόν αδιέξοδον εις το οποίο είχεν εισέλθει... Η κακοδίοικησις, η φανυλότης, η συναλλαγή εις όλας τας σχέσεις των ατόμων αλλά και των ομάδων της κοινωνίας μας μεταξύ των είχε δημιουργήσει τοιαύτην άρνησιν εις τόσον σημαντικόν μέρος, ώστε οι αρνηταί της Καθεστηκυίας τάξεως μετετρέποντο εις ανατροπείς, εις ό,τι αφορά κυρίως τους θεμελιώδεις θεσμούς του Κράτους και μη ευρίσκοντες άλλην θέσιν ηκολούθουν τον δρόμον του Κομμουνισμού⁵⁹.

Μπροστά σε μια τέτοια κατάσταση:

ο εθνικός Στρατός, αι ένοπλαι δυνάμεις της χώρας, η μόνη ουδετέρα εις τον χώρον του πολιτικού κατασπαραγμού δύναμις η οποία υπήρχεν, έκρινεν ότι ώφειλε να παρέμβει δια να ανακόψη τον δρόμον προς τον κρημνόν⁶⁰.

Το καθεστώς στην προσπάθειά του να εξηγήσει τη βίαιη κατάλυση της εξουσίας, απαξιώνει συλλήβδην το πολιτικό παρελθόν της χώρας αλλά και τους πολιτικούς από οποιονδήποτε χώρο και αν προέρχονται. Η παρακμή αυτή δεν αφορούσε μόνο την πολιτική ζωή της χώρας αλλά επηρέαζε όλες τους τομείς της δημόσιας ζωής, την οικονομία, την κοινωνία, τη δημόσια διοίκηση. Με αυτή τη

⁵⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Συνέντευξις εις αίθουσαν Ε.Σ.Η.Ε.Α. με αντιπροσώπους του ελληνικού και ξένου τύπου (27 Απριλίου 1967)», ό.π., τόμ. Α', σ. 10.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 10.

λογική δικαιολογείται και η πραξικοπηματική παρέμβαση του στρατού. Ο στρατός δεν είναι μέρος του πολιτικού σκηνικού, είναι το μόνο «υγιές» κομμάτι του έθνους, είναι «ο μόνος και πραγματικός φορέας της εθνικής ιδέας και όχι ο εθνικά ύποπτος λαός»⁶¹. Είναι το μοναδικό κομμάτι του έθνους, το οποίο μένει ανεπηρέαστο από αυτά που συμβαίνουν στην ελληνική κοινωνία και είναι πάντα σε ετοιμότητα να παρέμβει όταν η απειλή κορυφώνεται. Στη λογική του δικτατορικού καθεστώτος, ο στρατός βρίσκεται έξω και πάνω από την κοινωνία και την εποπτεύει, ακυρώνοντας με αυτό τον τρόπο κάθε έννοια «λαϊκής κυριαρχίας». Κατά την έκφραση του Γ. Παπαδόπουλου, το στράτευμα είναι «ο ακοίμητος φρουρός της ασφάλειάς του»⁶². Στρατός και έθνος ταυτίζονται στη λογική ότι ο στρατός έχει το δικαίωμα να κινηθεί αυτόνομα όταν θεωρήσει ότι το έθνος απειλείται, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση. Με αυτό το σκεπτικό το πραξικόπημα ήταν στην ουσία «επανάσταση του λαού», «ο οποίος ζητούσε την απολύτρωση, αλλά δεν εύρισκε εξομολόγον να το εξομολογηθεί»⁶³. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο χρησιμοποιήθηκε η λέξη «Επανάσταση» για να χαρακτηρίσει τη δικτατορία γιατί υπονοούσε μαζικό λαϊκό κίνημα, το οποίο προφανώς δεν υπήρχε⁶⁴. Παράλληλα χρησιμοποιώντας τη λέξη «Επανάσταση», το δικτατορικό καθεστώς υπαινισσόταν τη ρήξη με το παρελθόν, την αλλαγή, η οποία θα έφερνε ένα «νέο ξεκίνημα».

Ο απολίτικος χαρακτήρας της νέας ηγεσίας ήταν απόδειξη της γνήσιας εθνικής συνείδησής της. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Γ. Παπαδόπουλος σε μήνυμά του προς τους απόδημους Έλληνες των Η.Π.Α.:

*Δεν είμεθα φορείς ουδεμίας προσωπικής προσπάθειας ατόμου, ατόμων ή ομάδας. Είμεθα άνθρωποι οι οποίοι ευρέθημεν εις την έπαλξιν κρατήσαντες το οχυρόν την τελευταίαν στιγμήν, δια να μην πέσωμενεν όλοι εις τον κρημνόν. Απλώς οδηγοί υπήρξαμεν*⁶⁵.

⁶¹ Δημήτρης Χαραλάμπης, «Η δικτατορία ως αποτέλεσμα αντιφάσεων...», *ό.π.*, σ. 82.

⁶² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Η ανάμιξις των ξένων εις τα εσωτερικά της Ελλάδος (15 Δεκεμβρίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. ΣΤ', σ. 71.

⁶³ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Συνέντευξις προς Γάλλους δημοσιογράφους εις Θεσσαλονίκην (28 Μαΐου 1967)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 42.

⁶⁴ Hagen Fleicher, "Authoritarian rule in Greece and its heritage", στο Jerzy W. Borejsza και Klaus Zeimer (επιμ.), *Totalitarian and authoritarian regimes in Europe. Legacies and lessons from the twentieth century*, Berghahn Books, New York Oxford 2004, σ. 252.

⁶⁵ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία εις τα Γραφεία του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών (15 Μαρτίου 1968)», στο *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Μαρτίου 1968 έως 28 Ιουλίου 1968*, τόμ. Β', Έκδ. Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1968, σ. 22.

Αντίστοιχα σε ομιλία του προς τους κατοίκους του νομού Ημαθίας επισημαίνει:

από της νυκτός της 20^{ης} προς την 21^{ην} Απριλίου, δεν υπάρχει κράτος-κόμμα, υπάρχει κράτος-έθνος⁶⁶.

Χρησιμοποιώντας το δίπολο κράτος-κόμμα και κράτος-έθνος, ο δικτάτορας ήθελε να δώσει έμφαση και να αντιπαραβάλλει με τον πιο εύγλωττο τρόπο την κομματική και, υπόρρητα «αντεθνική» πολιτική των προδικτατορικών κυβερνήσεων με την «εθνική» και υπερκομματική πολιτική της κυβέρνησής του. Σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, ένας λόγος που οδήγησε τη χώρα στο χάος ήταν η προσπάθεια κομματικοποίησης του κράτους και τελικά η ακύρωσή του, αφού στην ουσία το κράτος μετατράπηκε σε όργανο εξυπηρέτησης προσωπικών και κομματικών φιλοδοξιών. Για να ενισχύσει αυτό το επιχείρημα ο δικτάτορας χρησιμοποιεί στους λόγους του λέξεις, που θεωρεί ότι αποτυπώνουν εύγλωττα αυτή την κατάσταση, όπως φαυλοκρατία, ατομοκρατία, ευνοιοκρατία, οχλοκρατία. Χρησιμοποιώντας λέξεις με το συνθετικό *-κρατία*, προσπαθεί ενδεχομένως να αποδείξει ότι στην ουσία αυτή η κατάσταση κυριαρχούσε σε περίοδο *δημο-κρατίας*. Τίποτε δεν θα άλλαζε σε ένα διεφθαρμένο σκηνικό εάν δεν εμφανιζόταν στο προσκήνιο ο στρατός και δεν συνέβαινε η 21^η Απριλίου.

Σε αυτό το κράτος, ο Γ. Παπαδόπουλος αντιπαραβάλλει το ηθικό, ανθρωπιστικό και αξιοκρατικό κράτος, το οποίο θα λειτουργεί με γνώμονα την εξυπηρέτηση του πολίτη και το εθνικό συμφέρον. «Το Κράτος είναι ο φορέας, ο οποίος έχει ευθύνη έναντι των πολιτών και όχι δικαιώματα»⁶⁷. Παράλληλα όμως, η πολιτεία για να μπορέσει να λειτουργήσει εύρυθμα πρέπει να ελέγχει και να παρεμβαίνει στην ιδιωτική ζωή του πολίτη.

⁶⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Προς τας πολιτικές αρχάς του Νομού Ημαθίας (8 Μαρτίου 1969)», στο *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις και μηνύματα από 1 Φεβρουαρίου έως 31 Μαρτίου 1969*, τόμ. Δ', Έκδ. Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1969, σ. 106.

⁶⁷ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Η έναρξις των εργασιών του Συνεδρίου των Νομαρχών (29 Ιουλίου 1968)», στο *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 29 Ιουλίου 1968 έως 31 Ιανουαρίου 1969*, τόμ. Γ', Έκδ. Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα, Απρίλιος 1969, σ. 13.

... διότι ο άνθρωπος έχει αδυναμίας και πρέπει να τίθεται κάτω από το συναίσθημα του ελέγχου. Και έλεγχος εις τας κοινωνίας και εις τα Κράτη είναι ο νόμος. Η επιβολή του νόμου δεν έχει σχέσιν με την δέσμευσιν της ελευθερίας⁶⁸.

Ο έλεγχος για την υπακοή ή όχι στους νόμους, ο οποίος πρέπει να είναι καθολικός, ανατίθεται στους εξ αντικειμένου αρμόδιους, δηλαδή τη δικαιοσύνη και την αστυνομία, αλλά κατά την άποψη του δικτατορικού καθεστώτος είναι μια διαδικασία, στην οποία οφείλουν να συμμετέχουν όλοι οι πολίτες. Σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, οι πολίτες έχουν καθήκον να καταγγέλλουν τους παραβάτες, χωρίς όμως να διευκρινίζεται το είδος ή η βαρύτητα των παραπτωμάτων. Ως προς αυτό δεν αφήνει καμία αμφιβολία: «Η ορθή θέσις θα έπρεπε να είναι η ελευθερία ελέγχου πάντων υπό πάντων»⁶⁹. Προφανώς, σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο εκεί κρύβεται η ουσία της σύγχρονης δημοκρατίας. Ο πολίτης θα πρέπει να είναι *απόλυτα* νομοταγής, οπότε ο έλεγχος θα είναι κάτι το *απόλυτα* θετικό και θεμιτό γιατί θα επιβεβαιώνει τη νομιμοφροσύνη του. Με αυτόν τον τρόπο, αφενός ο έλεγχος παύει να ταυτίζεται με την αστυνόμευση και τους αρνητικούς συνειρμούς που προκύπτουν από αυτό, αφετέρου όμως κρέμεται σαν «δαμόκλειος σπάθη» πάνω από κάθε πιθανό παραβάτη. Η συγκεκριμένη αντίληψη σχετίζεται με αυτό που θα αναλύσουμε παρακάτω και αφορά την θεωρία του Γ. Παπαδόπουλου ότι ο πολίτης δεν θα πρέπει να παραβιάζει τους νόμους όχι εξαιτίας του φόβου της τιμωρίας, που είναι αποτέλεσμα του ελέγχου, αλλά γιατί κάτι τέτοιο δεν θα το διανοείται καν⁷⁰.

Οι νόμοι του κράτους αποτελούν το ρυθμιστικό πλαίσιο της ζωής των πολιτών. Στην περίπτωση του δικτατορικού καθεστώτος οι νόμοι δεν τίθενται σε κάποιας μορφής διαπραγμάτευση αλλά επιβάλλονται από την κεντρική εξουσία, επιτυγχάνοντας την «νομική νομιμοποίηση» του. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα πρώτα πράγματα που έκανε το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου ήταν να δημιουργήσει ένα νέο Σύνταγμα και μάλιστα με έναν εξαιρετικά ενδεικτικό τρόπο. Το Σύνταγμα

⁶⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Έλεγχος εις το 10^ο Βορειοελλαδικόν Συνέδριον Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου 1897-1949 (21 Μαΐου 1967)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 38.

⁶⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Πανηγυρική έναρξις των εργασιών της Συμβουλευτικής Επιτροπής (22 Ιανουαρίου 1971)», στο *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις και μηνύματα από 1 Οκτωβρίου 1970 έως 30 Δεκεμβρίου 1971*, τόμ. Ζ', Έκδ. Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα, Απρίλιος 1972, σ. 54.

⁷⁰ Βλ. εδώ, σ. 47.

που αποτελεί τη «μήτρα» όλων των νόμων συντάχθηκε αυθαίρετα από μια συντακτική επιτροπή που διόρισε το καθεστώς.

Η εναντίωση, όμως του Γ. Παπαδόπουλου, όπως αναφέρει σε πλείστες περιπτώσεις, δεν αφορά στη δημοκρατία, με την αριστοτελική και πλατωνική έννοια, αλλά στον «κακώς εννοούμενο κοινοβουλευτισμό», καθώς διαχωρίζει πλήρως τους δύο όρους και δεν παραλείπει να εκφράζει την πίστη του στους δημοκρατικούς θεσμούς. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά σε συνέντευξή του προς τους δημοσιογράφους την 1^η Μαρτίου 1968:

*θα καταβληθεί προσπάθεια, ώστε να αποκλεισθή ο κίνδυνος να προσβληθή η Δημοκρατία από τους ολοκληρωτικούς κάπηλους της Δημοκρατίας εν τη Δημοκρατία*⁷¹.

Ήδη σχεδόν έναν χρόνο πριν είχε καταθέσει τα δημοκρατικά του διαπιστευτήρια, αλλά παράλληλα είχε θέσει και το αυστηρό πλαίσιο εντός του οποίου πρέπει να τοποθετηθεί η «Νέα Δημοκρατία»⁷²:

*Εις την έννοιαν της δημοκρατίας ενυπάρχει η έννοια της πειθαρχίας, της τάξεως, της ιεραρχίας, του σεβασμού προς τον νόμον. Από της σκοπιάς αυτής δικαιούμεθα να χαρακτηρίσωμεν εαυτούς δημοκράτας και να ζητήσωμεν και από υμάς αναγνώρισιν της δημοκρατικότητός μας*⁷³.

Με αυτό τον τρόπο η Δημοκρατία παύει να συνδέεται με τις διαδικασίες που τη νομιμοποιούν, καθώς οι κοινωνικές και πολιτικές ελευθερίες των πολιτών αντιμετωπίζονται ως κάτι δευτερεύον και σε κάθε περίπτωση δεν θα πρέπει να διαταράσσουν την «ηρεμία» και την «ασφάλεια» του έθνους. Η δημοκρατία μετατρέπεται σε «πανανθρώπινο ιδεώδες», μαζί με την ειρήνη και την ελευθερία, σε απώτερο στόχο που θα εκπληρωθεί με την «Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου», σε κάτι μεταφυσικό, κενή περιεχομένου. Το Σύνταγμα του 1968, το οποίο είναι «απόγως δημοκρατικών», είναι το πρώτο βήμα προς την «πλήρη και ορθή αποκατάσταση της

⁷¹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Συνέντευξις προς τους Έλληνας και ξένους ανταποκριτάς του τύπου (1 Μαρτίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β΄, σ. 11.

⁷² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Η Νέα Δημοκρατία (6 Σεπτεμβρίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. ΣΤ΄, σ. 16.

⁷³ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Συνέντευξις εις αίθουσαν Ε.Σ.Η.Ε.Α...», *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 11.

Δημοκρατίας», άσχετα αν η εφαρμογή του αναβλήθηκε επ' άοριστον λόγω της ισχύος του νόμου «περί κατάστασης πολιορκίας»⁷⁴.

Βέβαια, σύμφωνα με τη λογική του καθεστώτος οι δημοκρατικές πεποιθήσεις του αποδείχθηκαν και έμπρακτα με τη διαδικασία των δημοψηφισμάτων, τον Σεπτέμβριο του 1968 και τον Ιούλιο του 1973. Όπως επισημαίνει ο Νίκος Πουλαντζάς, «τα δημοψηφίσματα είναι μια προσφιλής διαδικασία των αυταρχικών καθεστώτων γιατί ανταποκρίνονται στην προσίδια της 'λαϊκής κυριαρχίας' ιδεολογία»⁷⁵. Η δικτατορία τα χαρακτηρίζει «το δημοκρατικότερον μέσον λήψεως αποφάσεων και εκφράσεως γνώμης επί θεμάτων καιρίας σημασίας δια το μέλλον του έθνους»⁷⁶. «Το καθεστώς απέδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην περιώνυμη 'επιχείρηση Σύνταγμα' που αποσκοπούσε να βελτιώσει την εικόνα της στο εξωτερικό και να αποκρύψει την πρόθεσή της να καταρτίσει μόνη της ένα σύνταγμα στα μέτρα της, με το προκάλυμμα μιας 'δημοκρατικής' διαδικασίας ανοικτής στο διάλογο»⁷⁷. Παράλληλα σε περίπτωση έντονης κριτικής από το εξωτερικό, το καθεστώς, στην προσπάθειά του να αποδυναμώσει αυτές τις αντιδράσεις, δε δίσταζε να αμφισβητεί τη δημοκρατικότητα των άλλων χωρών:

*Η Ελλάδα έχει πολύ περισσότεραν και ουσιαστικώτεραν δημοκρατίαν από πλείστας χώρας, αι οποίαι αρέσκονται εις επίδειξιν δημοκρατικής ευαισθησίας ή συγκαλύπτουν τον ωμόν ολοκληρωτισμόν των με τον σφετερισμένον τίτλον της δημοκρατίας*⁷⁸.

Ο Γ. Παπαδόπουλος μιλώντας περί «ολοκληρωτισμού και σφετερισμένου τίτλου της δημοκρατίας» ενδεχομένως υπονοεί τα κομμουνιστικά καθεστάτα, τα οποία επίσημα ονομάζονταν «Λαϊκές Δημοκρατίες». Με αυτόν τον τρόπο επισημαίνει για μια ακόμη φορά τη «δημοκρατικότητά» του απέναντι στην ανελευθερία και την αντιδημοκρατικότητα του κομμουνισμού. Την ίδια περίοδο, βέβαια, η δικτατορία είχε

⁷⁴ Νίκος Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ.286-288.

⁷⁵ Νίκος Πουλαντζάς, *Φασισμός και δικτατορία. Η Τρίτη Διεθνής αντιμετώπη στον φασισμό*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς-Θεμέλιο, Αθήνα 2006 (επανεκδοση), σ. 365

⁷⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ο λαός καλείται να ψηφίση τον Νέον Καταστατικόν Χάρτην της χώρας (28 Σεπτεμβρίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Γ', σ. 81.

⁷⁷ Νίκος Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ.281.

⁷⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Η προσφορά της Επαναστάσεως εις το έθνος (31 Δεκεμβρίου 1970)», *ό.π.*, τόμ. Ζ', σ. 50.

προχωρήσει σε επαφές και οικονομική συνεργασία με τις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Σε κάθε περίπτωση, η Δημοκρατία «δεν απειλείται» από το νέο καθεστώς, όπως συχνά πυκνά δηλώνει ο Γ. Παπαδόπουλος, απλά τίθεται υπό περιορισμό μέχρι οι πολίτες να είναι έτοιμοι να ζήσουν «εν Δημοκρατία».

Παράλληλα, στην επιχειρηματολογία του Γ. Παπαδόπουλο, η επαναφορά στην κοινοβουλευτική δημοκρατία με εκλογές είναι ο τελικός στόχος της κυβέρνησής του. Απλά πρέπει πρώτα να εκπληρωθούν οι συγκεκριμένες προϋποθέσεις που έχει θέσει το καθεστώς για να επανέλθει η χώρα στον ομαλό πολιτικό βίο. Ο Γ. Παπαδόπουλος δεν έπαυε να τονίζει την προσωρινότητα του καθεστώτος, ότι είναι μια παρένθεση αναγκαία για τη σωτηρία του έθνους. Σε αυτό το πλαίσιο, αποποιείται και τον ορισμό δικτατορία:

...δεν πρόκειται περί εγκαταστάσεως προσωποπαγούς καθεστώτος της μορφής των δικτατοριών. Δεν πρόκειται περί καθεστώτος, το οποίον ήλθε να αστυνομεύσει τας ελευθερίας του ελληνικού λαού και να του επιβάλη παρά την θέλησιν του μίαν διακυβερνησιν υπό ατόμων ή ομάδος ατόμων κατά το δοκούν εις αυτά. Ο ελληνικός λαός επαναστάτησε, μετέφερε την κοινωνίαν του εν επαναστάσει...⁷⁹

Από τη στιγμή που, όπως αναφέρει ο Γ. Παπαδόπουλος, την επανάσταση την έκανε ο λαός, η βασική αρχή της δημοκρατίας, που είναι η λαϊκή κυριαρχία, εξακολουθεί να ισχύει. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι πραξικοπηματίες επεδίωξαν να ορκιστούν από τον βασιλιά θέλοντας να δώσουν μια επίφαση νομιμότητας και συνέχειας και να μετριάσουν τις αντιδράσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό⁸⁰.

Στην ίδια λογική προσπάθησε να αποκρούσει τις κατηγορίες περί επιβολής φασιστικού καθεστώτος:

Θα μεταφέρωμεν την εξουσίαν εις τον Ελληνικόν Λαόν, διότι δι' αυτό ήλθαμε, αυτό επιδιώκομεν, και αυτό εδηλώσαμε. Δεν συνεκροτήσαμεν

⁷⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία προς τα στελέχη των Σωμάτων Ασφαλείας (20 Ιανουαρίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 131.

⁸⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 250.

*μονοκομματικόν κράτος. Δεν συνεκροτήσαμεν οργάνωσιν νεολαίας. Δεν ηκολουθήσαμεν ολοκληρωτικόν Σύνταγμα*⁸¹.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο στο λόγο του Γ. Παπαδόπουλου είναι το αίτημα ή μάλλον η απαίτησή του από το λαό όχι για απλή αποδοχή του νέου καθεστώτος αλλά η συμμετοχή του και η πλήρης συστράτευση. «Ο λαός δεν φθάνει να συμφωνή με την επανάστασιν, οφείλει να συμμετάσχη εις την επανάστασιν»⁸². Από τη στιγμή που το καθεστώς έχει αναλάβει το δύσκολο έργο της σωτηρίας του έθνους, μπορεί να απαιτήσει τη συνεχή και ολοκληρωτική αφοσίωση του. Όμως, δεν επρόκειτο για μια αυθόρμητη συστράτευση του λαού και ο Γ. Παπαδόπουλος γινόταν ιδιαίτερα απειλητικός προς όσους δεν είχαν αυτή τη διάθεση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι η εξαιρετικά αυστηρή και αυταρχική γλώσσα που χρησιμοποιεί απέναντι στους φοιτητές μετά τα γεγονότα της Κατάληψης της Νομικής Σχολής στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1973, «οποιαδήποτε δύναμις προβληθή δια να διασαλεύση την δημοσίαν τάξιν και να αναταράξη την κοινωνικήν γαλήνην, θα την συντρίψωμεν»⁸³.

Κεντρική ιδέα στην ιδεολογία της δικτατορίας είναι η έννοια της πολιτικής αγωγής των Ελλήνων. Με ηγήτορες σε αυτή την προσπάθεια, εκτός από τον κρατικό μηχανισμό, τη μορφωμένη μερίδα του λαού, όπως είναι οι πανεπιστημιακοί, οι επιστήμονες εν γένει ακόμα και οι δημοσιογράφοι. Σύμφωνα με το καθεστώς, ο λαός πρέπει να μάθει τις υποχρεώσεις του αλλά και τις ευθύνες του απέναντι στην πολιτεία, στο κοινωνικό σύνολο.

Πρέπει να βοηθήσωμεν ημείς, οι περισσότερον έχοντες την δυνατότητα ως εκ της μελέτης μας και της καθ' όλου επαφής μας με την επιστημονικήν γνώσιν, ώστε να αντιληφθή και ο πλέον απλούς Έλλην το πλέγμα υποχρεώσεων-δικαιώματα-λειτουργία διαδικασιών, μέσα εις το οποίον επιτρέπεται η επιδίωξις των δικαιωμάτων, επιβάλλεται η τήρησις των υποχρεώσεων. Και αν αυτό το επιτύχωμεν, τότε εστέ βέβαιοι ότι η Δημοκρατία, εν τη οποία πρέπει να

⁸¹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Απολογισμός 1972 – Προγραμματισμός 1973 (16 Δεκεμβρίου 1972)», στο *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-διαγγέλματα-δηλώσεις-μηνύματα από 31/12/1971 έως 27/6/1999*, τόμ. Η', Ελεύθερος Κόσμος, Αθήνα Οκτώβριος 2004, σ. 148.

⁸² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία εις το Δημ. Θέατρον Πειραιώς με θέμα: 'Το Δόγμα Τρούμαν σώζει την Ελλάδα' (15 Μαΐου 1967)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 33.

⁸³ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Προς τας Συγκλήτους και τους Έλληνας φοιτητάς (2 Μαρτίου 1973)», *ό.π.*, τόμ. Η', σ. 183.

*ζήση ο Ελληνικός Λαός, θα του παράσχη αναμφισβήτως ένα Πολίτευμα ελεύθερον, ασφαλές και απρόσβλητον από οιανδήποτε κατεύθυνσιν εχθρικήν*⁸⁴.

Μπορεί η ευθύνη για αυτή την παρακμή να βάραινε κυρίως τους πολιτικούς, οι οποίοι ήταν οι φυσικοί ηγέτες του έθνους, αλλά και ο λαός είχε μερίδιο. Ήταν δέσμιος του «εγωκεντρισμού» και του «ατομικισμού», οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για φαινόμενα όπως η συναλλαγή, και δεν λειτουργούσε με γνώμονα το εθνικό συμφέρον. Το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου ανάγεται σε υπέρτατο αγαθό μπροστά στο οποίο εξαφανίζεται οποιαδήποτε προσωπική φιλοδοξία. Στόχος είναι η Μεγάλη Ελλάδα και για να δημιουργηθεί αυτή η νέα Ελλάδα, πρέπει να υπάρχει εθνική ενότητα, πρέπει όλοι οι Έλληνες να εργαστούν μαζί.

*Η δύναμις της ελληνικής ψυχής είναι μεγαλουργός, είναι μεγαλουργός όμως όταν οι Έλληνες, απηλλαγμένοι από οιανδήποτε προκατάληψιν κακότητος ή γενικώς κακής κοινωνικής αντιλήψεως και τοποθετούντες τις ψυχές των ο ένας δίπλα εις τον άλλον, συγκροτούν την μεγάλην Ελληνικήν ψυχήν, μέσω της οποίας πάντοτε εις την ιστορίαν το Έθνος μας, ως άλλος Φοίνιξ, ανεβίωσεν εκ της τέφρας του δια να τοποθετήση την δύναμιν της ψυχής των Ελλήνων εις την δράσιν προς πραγμάτωσιν των ονείρων του*⁸⁵.

Στο λόγο του Παπαδόπουλου περί «ατομικισμού» όμως υπάρχει και μια αντίφαση. Από τη μία ανάγει σε υπέρτατη ιδέα την εθνική ενότητα και το συμφέρον του εθνικού συνόλου, από την άλλη όμως δηλώνει ότι χάρη στην τάξη και στην ασφάλεια που εξασφάλισε η «21^η Απριλίου» για τους πολίτες, ο κάθε ένας μπορεί «απερίσπαστος να επιδίδεται εις τα ειρηνικά του έργα και να μοχθή δια την βελτίωσιν της τύχης του»⁸⁶. Ο «φιλήσυχος» πολίτης δεν ενδιαφέρεται για την πολιτική, το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι να ζει ήρεμα με την οικογένειά του και να ασχολείται με τις οικονομικές δραστηριότητές του. Ο φόβος του καθεστώτος ήταν ότι η πιθανή πολιτικοποίηση των πολιτών θα του δημιουργούσε προβλήματα και θα το αποσταθεροποιούσε. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του Γ. Παπαδόπουλου και των

⁸⁴ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Συνεργασία των τεχνικών μετά του κράτους (26 Μαρτίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 76.

⁸⁵ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Εγκαίνια του φράγματος του Πηνειού (24 Απριλίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 118.

⁸⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Μήνυμα επί τη πρώτη επετείο της Επανάστασεως (20 Απριλίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 113.

πραξικοπηματιών, η συνεχής επίκληση του εθνικού συμφέροντος εξυπηρετούσε την ανάγκη του καθεστώτος για νομιμοποίηση και γι' αυτό το λόγο το εθνικό συμφέρον ταυτίζεται, θα μπορούσαμε να πούμε, με την υποστήριξη της «Επανάστασης».

Σε αυτό το προσκλητήριο οφείλουν να ανταποκριθούν όλοι οι Έλληνες, εκτός βέβαια από τους αμετανόητους κομμουνιστές, οι οποίοι ούτως ή άλλως είναι ανθέλληνες και έχουν θέσει εξ αντικειμένου τους εαυτούς τους εκτός του εθνικού συνόλου. Με άλλα λόγια από τη στιγμή που η «Επανάσταση» προτάσσει το εθνικό συμφέρον και την αγάπη προς την πατρίδα, οι κομμουνιστές είναι εν τέλει εχθροί του καθεστώτος. Σε αυτό το πλαίσιο της εθνικής ενότητας αλλά και της «άμεσης» ανάγκης να σωθεί η Ελλάδα δεν χωρούν κανενός είδους διχασμοί, ή ιδεολογίες. «Δεν υπάρχει κομματισμός, δεν υπάρχει θέσις υποκειμενική η οποία να χωρίζει τον έναν από τον άλλον»⁸⁷.

Παράλληλα, «η πολιτική γίνεται μηχανισμός προβολής και πραγματοποίησης ανώτερων σκοπών και αποκτά το 'μεταφυσικό δικαίωμα' να υπερβαίνει τις αρχές που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, υπακούοντας στη λογική του αναπαλλοτρίωτου εθνικού συμφέροντος»⁸⁸. Πίσω από αυτή τη λογική θα μπορούσαμε να πούμε ότι κρύβεται μια «πατερναλιστική» άποψη για τη συγκρότηση της κοινωνίας. Αντιμετωπίζει τις κοινωνικές τάξεις ως μέρη του ίδιου σώματος, τα οποία οφείλουν να συνεργαστούν μεταξύ τους ώστε να μπορέσει το σώμα να ευημερήσει. Κυριαρχεί η αίσθηση του καθήκοντος του ατόμου προς το κοινωνικό σύνολο και η αρμονική συμβίωση μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων⁸⁹. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο λειτουργεί και ο εργαζόμενος και ο εργοδότης, οι οποίοι δεν θα πρέπει να βρίσκονται σε αντίπαλα στρατόπεδα, αφού

*ο εργάτης, ο τεχνοκράτης και ο επιχειρηματίας συγκροτούν εις το τρίπτυχον αυτό την οιασδήποτε μορφής παραγωγική μηχανήν. Και εις τον χώρον της μεγάλης οικονομικής παραγωγικής μηχανής, συγκροτούν την οικονομία του τόπου*⁹⁰.

⁸⁷ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία εις τα Γραφεία του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών...», *ό.π.*, σ. 21.

⁸⁸ Γιώργος Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα. Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ., σ. 65-66.

⁸⁹ Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «'Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήστις εργάτης': Η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο Γιάννα Αθανασάτου, Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 123.

⁹⁰ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Αύξησις των κατωτάτων ορίων των ημερομισθίων των εργαζομένων (22 Αυγούστου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Γ', Απρίλιος 1969, σ. 38.

Στην κοσμοθεωρία του δικτατορικού καθεστώτος, δεν υπήρχαν ζητήματα που θα μπορούσαν να χωρίσουν το λαό, όπως ταξικά, οικονομικά ή πολιτικά γιατί δεν υπάρχουν θεωρίες πολιτικές, κοινωνικές ή οικονομικές που θα μπορούσαν, αντίστοιχα, να το επιτύχουν. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου προωθούσε την κατάργηση της πολιτικής με την έννοια της συμμετοχής του απλού πολίτη στην πολιτική διεργασία. Σύμφωνα με το λογική του καθεστώτος η πολιτική συμμετοχή νοείται μόνο ως συστράτευση στο καθεστώς. Θέμα πολιτικοποίησης ή κοινωνικών διεκδικήσεων δεν υπάρχει αν το εθνικό συμφέρον επιτάσσει διαφορετικά, όπως στην περίπτωση της επιβολής της δικτατορίας, όταν ετίθετο ζήτημα ζωής ή θανάτου του έθνους.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Γ. Παπαδόπουλος, στην προσπάθειά του να νομιμοποιήσει την εξουσία του, καταφεύγει στη δημιουργία κάποιων «απόλυτων» νοητικών κατασκευών, οι οποίες θεωρούσε ότι θα επέτρεπαν την ευκολότερη ταύτιση του έθνους μαζί του. Σε αυτή τη μανιχαϊστική λογική, η αλήθεια ταυτίζεται με το καθεστώς και την εκδοχή της πραγματικότητας που επιθυμεί να παρουσιάσει ο Γ. Παπαδόπουλος και το ψεύδος με οποιονδήποτε προσπαθεί να την αμφισβητήσει. Ο Γ. Παπαδόπουλος χρησιμοποιεί ευρέως το επιχείρημα της αντικειμενικότητας και της αλήθειας, ιδίως όταν απευθύνεται σε εκπροσώπους Έλληνες και ξένους του ημερήσιου και περιοδικού τύπου. Οι εφημερίδες και το ραδιόφωνο, και αργότερα η τηλεόραση, αναπαράγοντας αποκλειστικά και μόνο τον καθεστωτικό λόγο, μετατρέπουν, θα μπορούσαμε να πούμε, την «υποκειμενική» εκδοχή της πραγματικότητας του Γ. Παπαδόπουλου σε «αντικειμενική». Με αυτόν τον τρόπο το θέμα της κατάργησης της ελευθερίας του τύπου αναδεικνύεται σε εξαιρετικά σημαντικό διακύβευμα για το δικτατορικό καθεστώς. Αναφέρει χαρακτηριστικά σε συνέντευξη προς τους δημοσιογράφους:

*Αλήθειαν θέλομεν και όχι μεροληψίαν υπέρ ημών... Αλήθειαν και μόνον αλήθειαν*⁹¹.

Η επίκληση της αντικειμενικής πραγματικότητας και της αλήθειας αποτυπώνει την αυταρχικότητα του λόγου του Γ. Παπαδόπουλου. Η «μονοδιάστατη»

⁹¹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Συνέντευξις εις αίθουσαν Ε.Σ.Η.Ε.Α...», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 15.

αλήθεια και η «αντικειμενική εκτίμηση των πραγμάτων» που προβάλλει το καθεστώς στοχεύουν στο να «ακυρώσουν» οποιαδήποτε αντίθετη άποψη. Το δικτατορικό καθεστώς είναι εκείνο που μπορεί να θέσει τους κανόνες που ορίζουν την αλήθεια και το ψεύδος, ανάλογα με τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Από τη στιγμή που το καθεστώς είναι ο μόνος φορέας της «αλήθειας», η αποδοχή του ταυτίζεται με την αλήθεια, ενώ οποιαδήποτε κριτική με το ψεύδος και την προδοσία.

3.2 «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών»

Σύμφωνα με το καθεστώς της 21^η Απριλίου, ένας είναι ο λόγος ύπαρξης της «Επανάστασης» και αυτός είναι να φέρει σε πέρας την υπέρτατη εθνική αποστολή, να δημιουργήσει δηλαδή μια Ελλάδα αντάξια του παρελθόντος της. Μια Ελλάδα, η οποία θα ξαναγίνει πολιτισμικό κέντρο του κόσμου. Ο στόχος είναι ένας: η δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας. Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός θα πρέπει οι

Έλληνες, οι οποίοι στο σύνολό τους απαρτίζουν αυτό που ονομάζεται Ελλάδα, με οδηγό την «Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου», να ξαναβρούν αυτά τα εσωτερικά στοιχεία που είχαν κάνει την Ελλάδα κάποτε μεγάλη και να «αναγεννηθούν». Σύμφωνα με τη λογική του καθεστώτος, τα στοιχεία αυτά δεν βρίσκονται πουθενά αλλού παρά στον ελληνισμό, ο οποίος γέννησε τον αθάνατο ελληνικό πολιτισμό, που ξεκινά από την αρχαιότητα και φτάνει μέχρι τη σύγχρονη εποχή, και στον χριστιανισμό.

Στο λόγο της 21^{ης} Απριλίου, ο ελληνισμός συνδέεται άρρηκτα με τον χριστιανισμό. Σε άλλες περιπτώσεις καταφεύγει σε λογοπαίγνια για να καταδείξει με εντονότερο τρόπο τη στενή σχέση που υπάρχει μεταξύ ελληνισμού και χριστιανισμού, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της «εθνικής προσπάθειας» που καταβάλλει για την «αναγέννηση» του έθνους, ταυτίζει το «Χριστός Ανέστη» με το «Ελλάς Ανέστη».

Και με την ευχήν «Χριστός Ανέστη-Ελλάς Ανέστη», ας πάρωμεν δύναμιν οι Έλληνες Χριστιανοί δια την πραγμάτωσιν της Μεγάλης Ελλάδος...⁹²

Ο «Έλλην – Χριστιανός είναι μορφή καθάρια»⁹³ γιατί εμπεριέχει όλα τα θετικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες. Αυτά τα θετικά χαρακτηριστικά έδωσαν τα μεγάλα πνευματικά επιτεύγματα του παρελθόντος, τα οποία μεταλαμπαδεύτηκαν σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο. Σύμφωνα με τη λογική του Γ. Παπαδόπουλου, οι Έλληνες έχουν αναλάβει μια διαρκή εθνική αποστολή, η οποία είναι να καθοδηγούν πνευματικά και πολιτισμικά την ανθρωπότητα. Δηλώνει ο Γ. Παπαδόπουλος το 1971 στα εγκαίνια της 36^{ης} Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης:

Διότι, εάν συνεκτική ύλη αυτού του κόσμου είναι ο πολιτισμός του, γεννήτορες του πολιτισμού του υπάρχομεν ημείς, ημείς η Ελλάς⁹⁴.

Σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, κεντρική ιδέα στην ελληνική και τη χριστιανική παράδοση είναι ο άνθρωπος. Στον ελληνικό πολιτισμό κυριαρχεί η

⁹² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Εγκαίνια του φράγματος...», *ό.π.*, σ. 119.

⁹³ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ο κ. Πρωθυπουργός απευθύνεται προς τους φοιτητάς της Θεσσαλονίκης (29 Μαρτίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 80.

⁹⁴ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Το 1972, έτος αναπτύξεως της διοικήσεως (28 Αυγούστου 1971)», *ό.π.*, τόμ. Ζ', σ. 123.

υπεροχή του πνεύματος έναντι της ύλης, η διατήρηση της εθνικής συνείδησης, της εθνικής «μοναδικότητας», ενώ ο χριστιανικός πολιτισμός εμπεριέχει την ηθική και ανθρωπιστική διάσταση. Αναφέρει χαρακτηριστικά σε λόγο που εκφώνησε το 1972:

...Άνθρωποι, εγεννήθητε άνθρωποι και όχι θηρία. Εύρετε πάλιν τον ανθρωπισμόν σας, συνδεθήτε εκ νέου με τον άνθρωπον, ως εγεννήθητε και ως άνθρωποι πορευόμενοι εν αγάπη, εν ομονοία και εν συνεργασία, αναπτύξατε δια τους επιγόνους σας αυτό το οποίον ώρισεν η φύσις την οποίαν εδημιούργησεν ο Θεός και την οποίαν σας διεμόρφωσεν ο πολιτισμός⁹⁵.

Σύμφωνα με τον δικτάτορα, οι Έλληνες χάρη στην φιλοπατρία τους, στην αγάπη τους για τη σοφία και το πνεύμα, στη φιλονομία τους, στην ανδρεία και στη λεβεντιά τους, στην υψηλοφροσύνη τους, στην υπερηφάνεια και στην ταπεινοφροσύνη τους, στην αγάπη τους για την εσωτερική και την εξωτερική ομορφιά και στην φιλοξενία τους προς τους φίλους και τους εχθρούς⁹⁶, έγιναν αγαπητοί σε όλο τον κόσμο και γνωστοί για τη δημιουργικότητα τους. Πλάι σε αυτά τα φυλετικά χαρακτηριστικά, ο Γ. Παπαδόπουλος προσθέτει και αυτά που τους έδωσε η χριστιανική πίστη. Ο «καλός χριστιανός» είναι ηθικός και τίμιος, εγκρατής, μεγαλόθυμος, φιλεύσπλαχνος και αγαπάει τον συνάνθρωπό του⁹⁷. Στόχος του Γ. Παπαδόπουλου είναι να ξανακάνει τον Έλληνα «καλό άνθρωπο», να τον απελευθερώσει από τον «κακό εαυτό του». Το πεπρωμένο, ο προορισμός της φυλής ανέκαθεν ήταν να δίνει δύσκολους και μεγάλους αγώνες υπέρ της ελευθερίας και της χριστιανοσύνης και είναι το ίδιο ακριβώς πεπρωμένο που την οδηγεί στη νίκη⁹⁸, αλλά κάθε φορά ήταν άλλος ο εχθρός. Στην προκειμένη περίπτωση, ο αγώνας είναι ο πιο δύσκολος από όλους γιατί ο εχθρός είναι ο «κακός εαυτός» του ανθρώπου και πρέπει να απελευθερωθεί από αυτόν με τον ατομικό και κοινωνικό εξαγνισμό⁹⁹. Αναφέρει συγκεκριμένα ο Γ. Παπαδόπουλος:

⁹⁵ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος εις την ιεράν πόλιν Μεσολογγίου (2 Απριλίου 1972)», *ό.π.*, τόμ. Η', σ. 62.

⁹⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ο κ. Πρωθυπουργός απευθύνεται προς τους φοιτητάς...», *ό.π.*, σ. 80-81.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 80-81.

⁹⁸ Στρατής Μπουρνάζος, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο 'διηθητός ιός' του κομμουνισμού και ο ρόλος της 'αναμόρφωσης'», περ. *Δοκιμές. Το Εμφύλιο Δράμα*, τχ. 6, 1997, σ. 113.

⁹⁹ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 291.

Αλλ' εις τον φαύλον κύκλον, εις τον οποίον είχομεν περιέλθει, δεν επιτρέπετο αν αναλογισθώμεν τον επιμερισμόν της ευθύνης, καθόσον ηγεσία και λαός ανεζήτουν την απολύτρωσιν. Από ποιον όμως; Από τον εαυτόν τους. Δυστυχώς όμως ο εαυτός μας είναι ο μεγαλύτερος εχθρός μας¹⁰⁰.

Ο «κακός εαυτός» ευθύνεται για την κακή κατάσταση της Ελλάδας. Ο ευδαιμονισμός και η «ατομοκρατία» αποξένωσαν τους πολίτες από το περιβάλλον τους. Κεντρικό ρόλο στο λόγο του Γ. Παπαδόπουλου κατέχει η έννοια της συλλογικής ευθύνης γιατί συνδέεται με την έννοια της συλλογικής προσπάθειας. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του καθεστώτος, η «Επανάσταση» είναι η μόνη ικανή να ηγηθεί αυτής της προσπάθειας

Για να απελευθερωθεί ο πολίτης από τις αδυναμίες του και για να αναδειχθούν αυτές οι αρετές, πρέπει να επιστρέψει στις ρίζες του, οι οποίες αποτυπώνονται στην ιστορία και στη θρησκεία και συνιστούν την ελληνοχριστιανική παράδοσή του. Στον πυρήνα αυτής της παράδοσης βρίσκεται η οικογένεια. Ο θεσμός της οικογένειας, σύμφωνα με τον δικτάτορα, είναι ιερός γιατί μέσα από αυτόν μεταδίδονται οι ελληνοχριστιανικές αξίες από τη μια γενιά στην επόμενη. Με αυτόν τον τρόπο συγκροτείται το τρίπτυχο «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια». Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η συμπάθεια που δείχνει προς τους αγρότες, τους οποίους θεωρεί το «αγνότερο και καθαρότερο» τμήμα του πληθυσμού σε αντίθεση με τη «μολυσμένη ατμόσφαιρα της πόλεως», πιστούς στις παραδόσεις και «σύμβολα της σύνδεσης του ανθρώπου με τη γη»¹⁰¹. Ο αγροτικός πληθυσμός αντιμετωπίζεται από τον Γ. Παπαδόπουλου με στερεοτυπικό τρόπο. Διατηρεί τον παραδοσιακό τρόπο ζωής, δεν έχει εκσυγχρονιστεί, δεν έχει προσβληθεί από το μικρόβιο του πολιτισμού, είναι δεμένος με τον τόπο του με τη γη του, αποτελείται από «νοικοκύρηδες» και «καλούς οικογενειάρχες», τελεί με ευλάβεια τα θρησκευτικά του καθήκοντα, είναι «οι Έλληνες των Ελλήνων»¹⁰². Ένα επίσης σημαντικό στοιχείο που σχετίζεται με την αγροτική ζωή είναι η χειρωνακτική εργασία. Χάρη στη σκληρή και επίπονη εργασία τους παράγουν, δημιουργούν, «με τον ιδρώτα τους ποτίζουν το δέντρο της

¹⁰⁰ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία κατά το γεύμα του Συνδέσμου των εν Ελλάδι Ξένων Ανταποκριτών (15 Νοεμβρίου 1967)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 79.

¹⁰¹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21 Απριλίου...», *ό.π.*, σ. 163-164.

¹⁰² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως εξαγγέλει την απόσβεσιν των αγροτικών χρεών (30 Μαρτίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 90.

Ελλάδας»¹⁰³. Κινητήρια δύναμη για την «αναγέννηση» της Ελλάδας είναι η δημιουργία. Οι πολίτες πρέπει πρωτίστως να δημιουργούν, να μην είναι αδρανείς και να μην καταναλώνουν μόνο.

Αντίθετα οι άνθρωποι της πόλης είναι μαλθακοί, προσπαθούν να μιμηθούν τα δυτικά πολιτισμικά πρότυπα, είναι αλλοτριωμένοι, έχουν χάσει την ταυτότητά τους και αρέσκονται στο να καταναλώνουν. Σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, οι αγρότες είναι «το καθαρό δείγμα Έλληνα» και αυτοί θα πρέπει να αποτελέσουν το παράδειγμα προς μίμηση. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του Γ. Παπαδόπουλου αυτές οι αρετές είναι εγγενείς σε κάθε Έλληνα και μεταφέρονται από γενιά σε γενιά, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια θα λέγαμε «φυλετική ομοιομορφία» μεταξύ των πολιτών.

Σύμφωνα με τη λογική του καθεστώτος, σε περιόδους κρίσης, όπως θεωρήθηκε η συγκεκριμένη, ο λαός ανατρέχει σε εκείνα τα στοιχεία που προσδιορίζουν την ταυτότητά του, όπως είναι τα φυλετικά χαρακτηριστικά, η θρησκεία, η εθνική συνείδηση και λιγότερο η γλώσσα. Για τον Γ. Παπαδόπουλο σημασία έχει η ψυχή και η συνείδηση και όχι η γλώσσα, σημαντική παράμετρος στην προσπάθειά του να προσεγγίσει τους απόδημους Έλληνες οι οποίοι ενδεχομένως δεν μιλούν πλέον τόσο καλά την ελληνική. Αυτά τα στοιχεία συνενώνουν τον λαό, τον ενδυναμώνουν και τον βοηθούν να αντιμετωπίσει όλους τους κινδύνους.

Τα προτερήματα και οι αδυναμίες του λαού προσδιορίζονται όχι μόνο ιστορικά αλλά και φυλετικά. Ο ελληνικός λαός αγαπάει από τη φύση του την ελευθερία, μερικές φορές φτάνοντας στα όρια της «ασυδοσίας», και τη δημοκρατία αλλά και από τη φύση του είναι «ευέξαπτος και ευεπίφορος προς την ψυχολογία της στιγμής»¹⁰⁴. Η εμμονή στη φυλετική επιχειρηματολογία συνδέεται με την κύρια παράμετρο της ιδεολογίας και της πρακτικής του καθεστώτος, η οποία αναφέρεται στην αυστηρή οριοθέτηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του πολίτη, στη χειραγωγήσή του. Ο πολίτης για να απελευθερωθεί από τις φυλετικές αδυναμίες του, πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί και από τη στιγμή που η «Επανάσταση» είναι εκείνη που προσδιόρισε αυτές τις αδυναμίες είναι η μόνη ικανή για να αναλάβει αυτή τη διαπαιδαγώγηση.

Σε αυτή την προσπάθεια «αναγέννησης» η ιστορία και η θρησκεία παίζουν πρωταρχικό ρόλο. Η αρχαία Ελλάδα, η οποία γέννησε την επιστήμη και

¹⁰³ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλίαν εις το Πανελλήνιον Αγροτοσυνεταιριστικόν Συνέδριον (25 Απριλίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 127.

¹⁰⁴ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ο κ. Πρωθυπουργός απευθύνεται προς τους φοιτητάς...», *ό.π.*, σ. 86.

πανανθρώπινες αξίες όπως η δημοκρατία, η ελευθερία, συνδέεται με την αγωνιστικότητα των ηρώων της Επανάστασης του 1821, τον πατριωτισμό και την αυτοθυσία των στρατιωτών του Αλβανικού έπους του 1940 ή ακόμα και του εμφυλίου πολέμου και αντιμετωπίζονται ως μία ολότητα, στο πλαίσιο μιας αδιάσπαστης συνέχειας. Η συνεκτική ύλη δεν είναι άλλη από την ελληνικότητα. Το καθεστώς θεωρεί ότι η συνεχής επίκληση της αυτοθυσίας ή εθελουσίας και της φιλοπατρίας των αγωνιστών του '21 ή των στρατιωτών του '40 φέρνει στο νου του αναγνώστη την αυτοθυσία και την φιλοπατρία της τωρινής «Επανάστασης» γιατί και οι σημερινοί «Επαναστάτες» από τα ίδια ιδανικά εμφορούνται. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η χρήση της λέξης «Επανάσταση» με Ε κεφαλαίο, όπως η Επανάσταση του 1821, γίνεται γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, αφενός για να θυμίσει τις ένδοξες στιγμές του παρελθόντος και αφετέρου για να τονίσει ότι και η σημερινή κατάσταση αποτελεί μια ακόμη ένδοξη στιγμή στην ελληνική ιστορία. Ο Γεώργιος Γεωργαλάς χαρακτήριζε την «Επανάσταση» «εθνοαναγεννητική» και όχι «εθνοαπελευθερωτική»¹⁰⁵. Αναφέρει ο δικτάτορας χαρακτηριστικά σε μήνυμα για την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου:

*[Η Επανάστασις της 21^{ης} Απριλίου] υπαγορεύθη από την διπλήν ανάγκην, να διαφυλαχθή η κληρονομιά του 1821 και να παρασχεθούν εις το ελληνικόν Έθνος αι δυνατότητες, όπως εισέλθη εις την μεγάλην λεωφόρον της προόδου και συνεχίση την υψηλήν αποστολήν του εντός της κοινωνίας των εθνών*¹⁰⁶.

Σε αυτό το σημείο θεωρώ ότι θα είχε πολύ ενδιαφέρον να επισημάνουμε αυτόν τον διαχωρισμό της ιστορίας σε πρόσφατο και μακρινό παρελθόν¹⁰⁷. Ενώ στηλιτεύει το πρόσφατο παρελθόν και δηλώνει ότι «η λήθη είναι μέθοδος αναδημιουργίας, μέθοδος εξυγιάνσεως»¹⁰⁸, καταφεύγει στο μακρινό για να αντλήσει παραδείγματα που θεωρεί ότι θα ενδυναμώσουν το λόγο του. «Η Ιστορία είναι χρήσιμη μόνο όταν είναι συνυφασμένη με το αμετάβλητο περιεχόμενο της ελληνικότητας, το οποίο συνιστούν οι ελληνοχριστιανικές αξίες»¹⁰⁹. Στο λόγο της

¹⁰⁵ Γεώργιος Γεωργαλάς, *Η ιδεολογία της Επανάστασεως. Όχι δόγματα αλλά ιδεώδη*, Αθήνα χ.χ., σ. 9.

¹⁰⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Μήνυμα επί τη επετείω της 25ης Μαρτίου (24 Μαρτίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 70.

¹⁰⁷ Emmanuela Mikedakis, *ό.π.*, σ. 149-164.

¹⁰⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών προς τους φοιτητάς (9 Φεβρουαρίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 158.

¹⁰⁹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «'Και εχρειάσθη η 21 Απριλίου...», *ό.π.*, σ. 163.

«Επανάστασης», «η ανάκληση της Ιστορίας γίνεται για να πείσει και να νομιμοποιήσει το εγχείρημα»¹¹⁰.

Η ελληνικότητα ήταν πάντα συνυφασμένη με τον χριστιανισμό και «ψυχικά» και ιστορικά. Αναφέρει χαρακτηριστικά προς τους απόδημους Έλληνες κληρικούς:

*Είναι ο δρόμος τον οποίον χαράσσουν ο Ελληνικός και Χριστιανικός πολιτισμός. Είναι ο δρόμος προς τον οποίον πρέπει να αποβλέπωμεν και ημείς ως μέλη της Εθνότητος και οι επίγονοί μας, έχοντες ως ιδανικόν το άτομον το οποίον συνέρχεται από τα ελληνικά και χριστιανικά αξία, ίνα καταστήμεν οι ιεραπόστολοι του πολιτισμού και του πνεύματος, που συνεκρότησαν και πρέπει πάντα να συγκροτούν την Μεγάλην Ελλάδα*¹¹¹.

Στον στερεοτυπικό λόγο του καθεστώτος, ο κλήρος συμμετείχε πάντα ενεργά στους δύσκολους αγώνες του έθνους και αποτελούσε το στοιχείο εκείνο που συνένωσε και στήριζε την κοινωνία σε περιόδους κρίσης, αφού «το αιματωμένο ράσο υπήρξε πάντοτε ο οδηγός αλλά και ο κατευθυντήριος μοχλός των εθνικών αγώνων»¹¹². Ως προς τη σχέση ιστορίας και θρησκείας, αναφέρει ο Γ. Παπαδόπουλος χαρακτηριστικά:

*Αι υποχρεώσεις μας περιγράφονται και από τη θρησκείαν και από την ιστορίαν μας. Ομόνοιαν και αγάπη διδάσκει ο Χριστός. Πίστιν εις την Πατρίδα επιτάσσει η Ιστορία μας*¹¹³.

Όπως αναφέρει η Δ. Παπαδημητρίου, «ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός περικλείει τις χριστιανικές αξίες, όπως τη θεοσέβεια, τη φιλοπατρία, το σεβασμό προς την παράδοση, τη χριστιανική αγάπη, την ταπεινοφροσύνη και την κοινωνική δικαιοσύνη καθώς και την πίστη στην υπεροχή του πνεύματος έναντι της ύλης»¹¹⁴. Σε αυτές τις αξίες θα έπρεπε μάλλον να συμπληρώσουμε την καρτερικότητα, την πειθαρχία και την άκριτη πίστη σε κάτι ανώτερο. Αυτές οι αξίες μπορούν να

¹¹⁰ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 291.

¹¹¹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Το κληρικολαϊκόν Συνέδριον των αποδήμων της Αμερικής (21 Ιουλίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 173.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 173.

¹¹³ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Αι εορταστικά εκδηλώσεις εις το Στάδιον επί τη 21η Απριλίου (28 Απριλίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 136.

¹¹⁴ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 289.

ερμηνευθούν και ως μια στάση ζωής απέναντι στο νέο καθεστώς. Ο Γ. Παπαδόπουλος επιλέγοντας αυτά τα επιχειρήματα, προσπαθεί να τους δώσει νέο νόημα, χάρη στο οποίο θα εξασφαλιστεί η παραμονή του στην εξουσία. Επικαλείται την πίστη, η οποία παραπέμπει στη θρησκεία αλλά και στα ιδεώδη της «Επανάστασης», εξ ου ενδεχομένως και ο τίτλος του έργου *Το Πιστεύω μας*, σε μια προσπάθεια να το συνδέσει με το «Σύμβολο της πίστης». Αλλά και στην περίπτωση του καθεστώτος η πίστη πρέπει να λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο που λειτουργεί και στη θρησκεία, πρέπει να είναι τυφλή και άκριτη. Η αυτοθυσία και η (πρώην) στρατιωτική ιδιότητα των «επαναστατών» είναι επαρκή επιχειρήματα για να πείσουν τον πολίτη να πιστέψει στο έργο της «Επανάστασης», γιατί, στη λογική του καθεστώτος, ο στρατός είναι ο μοναδικός εγγυητής των εθνικών πεπρωμένων. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που λέει ο Γ. Παπαδόπουλος για τον εαυτό του:

Εργάζομαι υπό συνθήκας ασκητικής, δια να πείθω και τον εαυτόν μου ότι παραμένω εις την θέσιν της αυτοθυσίας και να τον προσφέρω ως παράδειγμα και εις τους άλλους¹¹⁵.

Ενώ σε κάποιον άλλο λόγο του δε διστάζει να φτάσει στα άκρα παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως νέο Γκάντι και δηλώνοντας ότι θα αυτοκτονούσε κιόλας αν αυτό ωφελούσε πραγματικά την Ελλάδα¹¹⁶. Με αυτά τα λόγια προσπαθεί να οικοδομήσει το προφίλ του ακούραστου, πραγματικού ηγέτη, αφιερωμένου στη σωτηρία της πατρίδας, αντιπαραβάλλοντας τη δική του συμπεριφορά προς τη συμπεριφορά των πολιτικών της προδικτατορικής περιόδου. Ο Γ. Παπαδόπουλος είναι ο μόνος ικανός να ηγηθεί της «σωτήριας» προσπάθειας του έθνους αφού διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά που είναι απαραίτητα· είναι αυστηρός αλλά μπορεί να μεταμορφωθεί και σε «στοργικό πατέρα», είναι πειθαρχημένος και προσηλωμένος στο στόχο που έχει θέσει, είναι μεθοδικός και εν τέλει αποτελεσματικός. Παράλληλα, προσπαθούσε να προωθήσει την εικόνα του λαϊκού ηγέτη, του ανθρώπου του λαού. Εκμεταλλεύτηκε το γεγονός ότι ήταν γεννημένος στην επαρχία για να δώσει την εντύπωση ότι βρίσκεται κοντά στον μέσο πολίτη, ότι μπορεί να καταλάβει την

¹¹⁵ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Προς τα διοικήσεις των Τραπεζικών Ιδρυμάτων (15 Μαρτίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 26.

¹¹⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Αι ουσιώδεις αρχαί του νέου Συντάγματος (15 Μαρτίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 31.

ψυχοσύνθεση του απλού ανθρώπου, αφού ο ίδιος δεν είχε καμία σχέση με τους αστούς που κυβερνούσαν και εν τέλει κατέστρεψαν τη χώρα.

Παράλληλα, στο λόγο του καθεστώτος, η «Επανάσταση» μοιάζει να είναι αποτέλεσμα θεϊκής παρέμβασης. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γ. Παπαδόπουλος σε δήλωσή του αμέσως μετά την απόπειρα δολοφονίας του από τον Αλέξανδρο Παναγούλη: «...η ζωή μου, όσον ο Θεός που είναι φιλέλληνα, τη συναρτά με το συμφέρον της Ελλάδος, θα είναι εν ασφαλεία»¹¹⁷.

Τέλος, ο «αναγεννημένος πολίτης» πρέπει να αποβάλλει την ανηθικότητά του, αφενός για να έρθει ξανά κοντά στο θεό και αφετέρου για να γίνει καλύτερος άνθρωπος και περισσότερο πατριώτης. Η ηθική πρέπει να διέπει όλες τις πτυχές της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής του πολίτη. Σε αυτό το σημείο θα είχε ενδιαφέρον να αναφέρουμε ότι ο Γ. Παπαδόπουλος θεωρεί την υπακοή στους ηθικούς νόμους εξίσου σημαντική με την υπακοή στο γραπτό νόμο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η θρησκεία και η πολιτεία είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

*[το άτομον οφείλει να είναι] νομιμόφρον, νομοταγές, κινούμενον εντός των κανόνων ζωής τους οποίους επιτάσσει η παράδοσις του Έθνους, εντός των ηθικών κανόνων ζωής, τους οποίους μας παραδίδει η θρησκεία μας ήτις απετέλεσεν τον φάρον, μέσω του οποίου εφωτίσθημεν επί τόσα έτη κατά την διαδρομήν μας ως Έθνος*¹¹⁸.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η άποψη του δικτάτορα ότι ο πολίτης δεν θα πρέπει να παρανομεί όχι γιατί θα φοβάται τις ποινικές κυρώσεις αλλά γιατί θα ντρέπεται. Αναφέρει ο Γ. Παπαδόπουλος σε ομιλία τους προς το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, παραπέμποντας σε πρακτικές περασμένων δεκαετιών, όταν οι δηλώσεις των «μετανοημένων» κομμουνιστών διαβάζονταν στις εκκλησίες και στα καφενεία των χωριών¹¹⁹:

¹¹⁷ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Η δολοφονική απόπειρα κατά του Πρωθυπουργού κ. Γ. Παπαδόπουλου (13 Αυγούστου 1968)», τόμ. Β', σ. 32.

¹¹⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Προς την φοιτητικήν νεολαίαν Θεσσαλονίκης (30 Μαΐου 1969)», στο *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις και μηνύματα από 1 Απριλίου 1969 έως 31 Αυγούστου 1969*, τόμ. Ε', Εκδ. Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα, Φεβρουάριος 1970, σ. 123.

¹¹⁹ Η αποστολή επιστολών στον ιερέα ή στις διοικητικές αρχές του τόπου καταγωγής του συγγραφέα και εν συνεχεία η ανάγνωσή τους από άμβωνος ή σε δημόσιες συγκεντρώσεις ήταν συνήθης πρακτική στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Με αυτό τον τρόπο οι «ανανήψαντες» αποδείκνυαν και έμπρακτα τη μεταμέλειά τους. Στρατής Μπουρνάζος, «Το 'μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου' 1947-1950»,

Ο Έλλην φοιτητής πρέπει να σκέπτεται ότι θα είναι βαρύτερα ποινή δι' αυτόν από την αποβολήν από το Πανεπιστήμιον, το να αποστείλη ο Πρύτανης ένα έγγραφον εις το χωρίον του, το οποίο να διαβασθή από τον παπά εις το εκκλησίασμα¹²⁰.

Ο μεγαλύτερος φόβος για τον πολίτη θα πρέπει να είναι ο φόβος του κοινωνικού στιγματισμού εξαιτίας μιας ανάρμοστης συμπεριφοράς και αυτός ο φόβος είναι χειρότερος από οποιαδήποτε ποινική τιμωρία. Στο λόγο του Γ. Παπαδόπουλου, η πιθανότητα κοινωνικού διασυρμού πρέπει να λειτουργεί αποτρεπτικά για τον πολίτη. Χρησιμοποιώντας το συγκεκριμένο επιχείρημα στόχος του καθεστώτος είναι να τρομοκρατήσει, αφού η δημόσια διαπόμπευση στόχευε αφενός να τιμωρήσει παραδειγματικά τον παραβάτη και αφετέρου να λειτουργήσει ως παράδειγμα προς αποφυγή για αυτόν που σκεπτόταν να παρανομήσει. Παράλληλα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι με αυτόν τον τρόπο ο παραβάτης εξοστρακίζεται από την τοπική κοινωνία.

Η άρρηκτη σχέση μεταξύ ελληνισμού και χριστιανισμού αποτυπώνεται με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο σε ομιλία του Γ. Παπαδόπουλου προς τους φοιτητές του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης:

Έλλην είναι το ιδανικόν. Έλλην κατά τη φυλετικήν και εθνικήν συνείδησιν, και Χριστιανός κατά το περιεχόμενον της πίστεως, είναι το δίπτυχον, το οποίον με τον πλούτο των γνώσεων, των παραδόσεων και των ιστορικών δεδομένων, περιγράφει δι' ημάς, τα άτομα της χώρας αυτής, δια τους Έλληνας του Έθνους μας... Το ιδανικόν είναι εν: «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών»¹²¹.

Συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός είναι ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό περιεχόμενο διαπαιδαγώγησης, ένα σώμα θετικών εννοιών, αξιών, συμπεριφορών, ιδεών, το οποίο καλείται να ενστερνιστεί ο «αναγεννημένος» πολίτης, αποβάλλοντας συγχρόνως το σύνολο των αρνητικών

περ. *Τα Ιστορικά*, τόμ. 15^{ος}, τχ. 28-29 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), Αθήνα, σ. 203-230. Επίσης, Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 153-163.

¹²⁰ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία προς τους καθηγητάς και φοιτητάς του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (5 Ιανουαρίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 110-111.

¹²¹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ο κ. Πρωθυπουργός απευθύνεται προς τους φοιτητάς...», *ό.π.*, σ. 78-88.

αξιών, το οποίο τον χαρακτήριζε. Οι αρνητικές αυτές αξίες, που μεταφράζονται σε ανηθικότητα, εγωκεντρισμό, ευδαιμονισμό, πονηριά, εξαπάτηση παραπέμπουν στην αριστερά, σε όσους ενστερνίζονταν τις κομμουνιστικές ιδέες. Με άλλα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Γ. Παπαδόπουλος προσπάθησε να δημιουργήσει και να νοηματοδοτήσει μια ιδεολογία, η οποία θα ήταν θετικό αντίθετο του κομμουνισμού¹²². Αναπαράγοντας στερεοτυπικά την εικόνα που είχε δημιουργηθεί για τον κομμουνισμό -από μια πολύχρονη αντικομμουνιστική φιλολογία στον δυτικό κόσμο και την Ελλάδα-, η οποία ήταν συνώνυμο του δογματισμού, της βαρβαρότητας, του ψεύδους, του υλισμού και της αθεΐας, ο Γ. Παπαδόπουλος προσπάθησε να αναπτύξει εξίσου στερεοτυπικά τις αξίες εκείνες, οι οποίες υποτίθεται χαρακτήριζαν τον «πολιτισμένο δυτικό κόσμο», όπως ο ανθρωπισμός, η αγάπη για τη δημοκρατία και την ελευθερία, ο αγνός πατριωτισμός, η ηθικότητα, η θεοσέβεια.

3.3 Η Μεγάλη Ελλάδα

Η Μεγάλη Ελλάδα, παραπέμποντας σε μια νέα Μεγάλη Ιδέα, δεν προσδιορίζεται αυτή τη φορά γεωγραφικά αλλά κυρίως πολιτισμικά και δευτερευόντως οικονομικά. Η «επέκταση» βέβαια δε θα γινόταν με τη δύναμη των όπλων αλλά με τη δύναμη του ελληνικού πνεύματος. Σε αυτή τη λογική του πνευματικού «επεκτατισμού»¹²³, σημαντικό ρόλο θα έπαιζαν οι απόδημοι Έλληνες, ένας κατά τεκμήριο συντηρητικός πληθυσμός, και οι Έλληνες ναυτικοί. Αυτές οι δύο ομάδες θα μπορούσαν να εξάγουν τον ελληνικό πολιτισμό σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης. Συγκροτούσαν, κατά κάποιο τρόπο, μια δεύτερη Ελλάδα, η οποία

¹²² Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 289.

¹²³ Βαγγέλης Αγγελής, «Γιατί χαιρείται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». *Μαθήματα Εθνικής Αγωγής* και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 177.

ενωνόταν πνευματικά και ψυχικά με την μητροπολιτική Ελλάδα. Με αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τον δικτάτορα, η Μεγάλη Ελλάδα, η οποία προερχόταν από τη συνένωση αυτών των δύο, έχανε τα γεωγραφικά της σύνορα και μετατρεπόταν, με μεταφυσικό σχεδόν τρόπο, σε κάτι ανώτερο.

Στόχος είναι η Ελλάδα να ξαναγίνει το λίκνο του πολιτισμού και αξιόλογη οικονομική δύναμη. Δύο ήταν οι βασικοί άξονες της «πολιτιστικής επανάστασης» του Γ. Παπαδόπουλου, το αρχαίο ελληνικό ιδεώδες και η χριστιανική πίστη. Κατά συνέπεια, έπρεπε να επιστρέψει αφενός στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, στο αθάνατο ελληνικό πνεύμα και στις αξίες του, οι οποίες μεταλαμπαδεύτηκαν σε όλο τον ελεύθερο δυτικό κόσμο και αφετέρου, με τη βοήθεια του κλήρου, στις θεμελιώδεις αξίες της χριστιανικής πίστης.

Η επίκληση της «αθάνατης Ελλάδας» γινόταν για να καλυφθεί ένα σημαντικό κενό, που κατά το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου υπήρχε και ήταν η έλλειψη εθνικού οράματος. Στην εποχή του ευδαιμονισμού και του ατομικισμού, της αποξένωσης του ατόμου από το περιβάλλον του, το καθεστώς θεωρούσε ότι έπρεπε να εμψύσει στο έθνος νέα ιδανικά. Η Ελλάδα αφού δεν είχε τη δυνατότητα να πρωταγωνιστήσει σε οικονομικό ή πολιτικό επίπεδο, έπρεπε να κυριαρχήσει στο πνευματικό. Η δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδας» γινόταν θα μπορούσαμε να πούμε «εθνική υπόθεση», στοχεύοντας στο φιλότιμο και στον «πατριωτισμό» των πολιτών. Χρησιμοποιώντας μια τόσο έντονα εθνικιστική επιχειρηματολογία, στόχος δεν ήταν μόνο να ανυψώσει το εθνικό φρόνημα των πολιτών, αλλά ενδεχομένως οραματιζόταν να δημιουργήσει μια ευρεία λαϊκή συναίνεση και ενεργή συστράτευση. Μιλώντας για «περιούσιο λαό»¹²⁴ και για τη μοναδικότητα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, υπονοούσε ότι μόνο το καθεστώς του μπορούσε να επαναφέρει την Ελλάδα εκεί που πραγματικά ανήκε.

Θα ήταν ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι στους λόγους του ο Γ. Παπαδόπουλος όταν μιλάει για ελληνικό πολιτισμό δεν αναφέρεται σε μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, όπως είναι η ποίηση, το θέατρο, η λογοτεχνία ή η μουσική, αλλά σχεδόν αποκλειστικά στη φιλοσοφία και στην επιστήμη. Όσον αφορά τη φιλοσοφία αναφέρει χαρακτηριστικά:

¹²⁴ Γεώργιος Παπαδόπουλος, Ο κ. Πρωθυπουργός απευθύνεται προς τους φοιτητές..., ό.π., σ. 80.

Θα μπορούσε κάλλιστα ο διαλεκτικός ματεριαλισμός [του μαρξισμού και του λενινισμού] να ονομασθή φιλοσοφία της δουλείας κατ' αντίθεσιν προς την φιλοσοφίαν της ζωής, δηλαδή την φιλοσοφίαν των ελευθέρων, ζώντων και αγωνιζομένων κατά της τυραννίας της μοίρας ανθρώπων¹²⁵.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσει και την ανάπτυξη της Ελλάδας στον επιστημονικό χώρο. Η γέννηση των θετικών και ανθρωπιστικών επιστημών, σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, ξεκίνησε στην Ελλάδα και οι Έλληνες όφειλαν να συνεχίσουν αυτή την παράδοση. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Και αν ως σήμερα όλοι οι μεγάλοι αγωνίζονται κατά την πορείαν των προς τους αστέρας και την πορείαν των προς την σελήνην, ποιος θα ρίψη πρώτος τα χρώματα της σημαίας του απ' αυτής, δια να θεωρηθή πρόδρομος της οδού προς το άπειρον, ημείς, έχομεν ρίψει την σημαίαν την ελληνικήν εις τον χώρον αυτόν από ετών¹²⁶.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιστημονική ανάπτυξη της χώρας είναι οι επιστήμονες να παραμένουν στη χώρα και να μην την εγκαταλείπουν για να εργαστούν στο εξωτερικό. Στην ίδια λογική της χρησιμοποίησης των «ιδίων πόρων» ήταν και η εκστρατεία περί προτίμησης των ελληνικών προϊόντων σε σχέση με τα εισαγόμενα, την οποία επίσης ανέλαβε ο Γ. Παπαδόπουλος.

Η ιδέα περί «Μεγάλης Ελλάδας» εμπεριέχει και τον απομονωτισμό. Σε ένα διεθνές περιβάλλον κατά κύριο λόγο, εκτός λίγων εξαιρέσεων, αρκετά εχθρικό προς το απριλιανό καθεστώς, ο Γ. Παπαδόπουλος ήθελε να δώσει στους πολίτες της χώρας μία αίσθηση θα λέγαμε «πνευματικής αυτάρκειας». Σύμφωνα με τη λογική του καθεστώτος, οι Έλληνες με την μακρόχρονη πνευματική παράδοση δεν είχαν κανένα λόγο να δέχονται ερεθίσματα και να επηρεάζονται από το εξωτερικό. Αφενός, η έντονη αντιδικτατορική δράση των Ελλήνων στο εξωτερικό και αφετέρου η ανάπτυξη διαφόρων κοινωνικών κινημάτων στις δυτικές κοινωνίες μπορούσε να λειτουργήσει αποσταθεροποιητικά για το καθεστώς. Κατά συνέπεια στόχος του Γ. Παπαδόπουλου ήταν και να «απομονώσει» την Ελλάδα από οτιδήποτε μπορούσε να

¹²⁵ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος εις το Ελληνικόν Κέντρον Παραγωγικότητας (17 Οκτωβρίου 1967)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 72.

¹²⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Η Πρώτη Σύνοδος του Συμβουλίου Επιστημονικού Προγραμματισμού (2 Μαρτίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 42.

αμφισβητήσει το ιδεολογικό του οικοδόμημα ή ακόμα και την ίδια την αναγκαιότητα της ύπαρξής του.

Σε αυτό το σημείο θα είχε ενδιαφέρον να αναφέρουμε ότι ο Γ. Παπαδόπουλος πιθανόν θεωρούσε ότι, ενώ στο εσωτερικό της χώρας δεν αντιμετώπιζε ουσιαστικά προβλήματα, διότι δεν είχε εκδηλωθεί, τουλάχιστον έως το 1971-1972, μια οργανωμένη αντίσταση ενάντια στο καθεστώς, το εξαιρετικά δυσάρεστο διεθνές κλίμα ήταν αυτό που πίστευε ότι θα του προκαλούσε τα προβλήματα. Η προσπάθεια «φιλελευθεροποίησης» που ξεκίνησε ο Γ. Παπαδόπουλος το 1970, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ήταν αποτέλεσμα αφενός του γεγονότος ότι το καθεστώς αισθανόταν αρκετά σταθεροποιημένο και αφετέρου της προσπάθειας κατευνασμού των διεθνών αντιδράσεων. Παράλληλα, η ανάδειξη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, σήμα κατατεθέν της Ελλάδας στο εξωτερικό, ήταν θα λέγαμε ένας τρόπος να προσελκύσει τη διεθνή κοινή γνώμη.

Η οικοδόμηση της «Μεγάλης Ελλάδας» εξαρτιόταν, σε μικρότερο βαθμό ενδεχομένως, και από την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι στον λόγο του Γ. Παπαδόπουλου η οικονομική ανάπτυξη δεν εξαρτάται μόνο από το διεθνές κλίμα ή την οικονομική πολιτική που θα ασκήσει το καθεστώς του, αλλά για μια ακόμη φορά εξαρτάται και από την ελληνική ψυχή. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Η χώρα αυτή δεν υπήρξε πτωχή, ως μέχρι σήμερα μας υποχρέωσαν να πιστεύωμεν εχθροί και φίλοι. Έχομεν και τας πλουτοπαραγωγικάς πηγάς. Έχομεν και το ανθρώπινον δυναμικόν. Και τα δύο με την αθάνατον ελληνική ψυχή, ημπορούν πάντοτε να δώσουν την ευδαιμονίαν που αναμένει ο ελληνικός λαός¹²⁷.

Σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο ένας πρέπει να είναι ο στόχος όλων των Ελλήνων:

η ανάπτυξις εις το έπακρον της ευημερίας του λαού δια της αναπτύξεως της οικονομικής μας δραστηριότητας, δια της αυξήσεως του εθνικού εισοδήματος, δια της δίκαιης κατανομής του κατ' άτομον και δια της παροχής δυνατότητος να

¹²⁷ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία προς τους κατοίκους της Λαρίσης (4 Ιανουαρίου 1968)», ό.π., τόμ. Α', σ. 107.

*απολαύσουν όλοι οι Έλληνες τα αγαθά και του πνευματικού και του τεχνικού πολιτισμού*¹²⁸.

Το καθεστώς θεωρούσε ότι αφενός με τα κίνητρα που έδινε στους επιχειρηματίες και αφετέρου με την «αποκατάσταση της τάξης και της ασφάλειας», εξαιτίας της αυταρχικής και αντιδημοκρατικής φύσης του, δημιουργούσε ένα κλίμα ασφάλειας και σταθερότητας που θα ευνοούσε την οικονομική ανάπτυξη και τις διεθνείς επενδύσεις και κατ' επέκταση την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών.

Πράγματι, η έντονη οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε τουλάχιστον μέχρι την κρίση του 1972-1973, κομμάτι της γενικότερης οικονομικής ανάπτυξης στη Δύση συντέλεσε ως ένα βαθμό στη νομιμοποίηση και σταθεροποίηση του δικτατορικού καθεστώτος. Κατά συνέπεια το καθεστώς προβάλλει έντονα αυτό το έργο, δίνοντας την εντύπωση του πλουτισμού και της οικονομικής ευμάρειας. Σύμφωνα με το συλλογιστική του καθεστώτος αυτή η οικονομική ευρωστία θα μπορούσε να κατασκευάσει την κοινωνική συναίνεση απέναντι στη έλλειψη δημοκρατίας.

3.4 Αντικομμουνισμός

Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, δια στόματος του Γεωργίου Παπαδόπουλου, σε ραδιοφωνικό μήνυμα προς το ελληνικό λαό στις 31 Δεκεμβρίου 1967 διατύπωσε τους λόγους για τους οποίους ήταν «επιβεβλημένη η Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου». Ο ένας ήταν το ότι:

*Η Ελλάς λόγω αλλεπάλληλων σφαλμάτων της ηγεσίας της, διωλίσθαινε προς τα αγκάλας του ερυθρού ολοκληρωτισμού, την εφιαλτικήν περίπτωξιν του οποίου είχε γνωρίσει κατά το παρελθόν*¹²⁹.

¹²⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Τα εγκαίνια της 33^{ης} Διεθνούς Εκθέσεως της Θεσσαλονίκης (31 Αυγούστου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Γ', σ. 46.

¹²⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Μήνυμα προς τον ελληνικόν λαόν επί τω νέω έτει (31 Δεκεμβρίου 1967)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 104.

Η επανεμφάνιση του κομμουνιστικού κινδύνου ήταν κυρίως αποτέλεσμα της παρακμής του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού συστήματος και της ανηθικότητας των πολιτικών «προεπαναστατικά». Αυτό το επιχείρημα στη λογική των πραξικοπηματιών αιτιολογείται με δύο τρόπους. Πρώτον, εξαιτίας της ψηφοθηρικής και καιροσκοπικής συμπεριφοράς των παλαιών πολιτικών, διαβρώθηκε η Δημοκρατία με αποτέλεσμα οι κομμουνιστές να καταφέρουν να διεισδύσουν σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής. Και δεύτερον εξαιτίας της φαυλοκρατίας και της ανηθικότητας του παλαιού πολιτικού προσωπικού, ο ελληνικός λαός είχε χάσει το δρόμο του, είχε απομακρυνθεί από τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη, οπότε ήταν πιο εύκολο να παρασυρθεί από τον κομμουνισμό, γιατί σύμφωνα με τη λογική του καθεστώτος αυτά τα ιδεώδη ήταν η κύρια ασπίδα των Ελλήνων απέναντι στον κομμουνισμό.

Η ανάκαμψη του κομμουνισμού σχετίζεται άμεσα με την οικονομική, πολιτική και κοινωνική κατάσταση που υπήρχε προδικτατορικά. Οι διεφθαρμένες κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν την ιδεολογία για να κατεβάσουν τον κόσμο στους δρόμους, προκαλώντας φαινόμενα «αναρχίας» και «οχλοκρατίας». Σύμφωνα με τη λογική του καθεστώτος, οι ιδεολογίες, και κυρίως η κομμουνιστική φυσικά, ξυπνούν τα πάθη και αποκτηνώνουν τον άνθρωπο.

Ο Γ. Παπαδόπουλος, μέσα από την επιχειρηματολογία του κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η ιδεολογία που μπορεί να προκαλέσει κοινωνικές αναταράξεις, δεν μπορεί να είναι άλλη από την κομμουνιστική. Με αυτό τον τρόπο ακυρώνει τις ιδεολογικές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των προδικτατορικών κομμάτων, η ΕΚ ταυτίζεται με την ΕΔΑ και επαναφέρει το επιχείρημα περί δημιουργίας «λαϊκού μετώπου». Επίσης με αυτόν τον τρόπο στοιχειοθετείται και το επιχείρημα περί «ολομέτωπης κομμουνιστικής επίθεσης». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κύριος «αντίπαλος» του Γ. Παπαδόπουλου δεν είναι τόσο η ΕΔΑ όσο η ΕΚ. Η ΕΚ ήταν το κόμμα που κυριάρχησε στην πολιτική σκηνή της δεκαετίας του 1960, με ευρεία εκλογική βάση, ήταν το κόμμα, το οποίο έπρεπε να εξουδετερώσει ιδεολογικά, χωρίς βέβαια να το κατονομάζει. Αφενός οι κατηγορίες περί οικογενειοκρατίας, παραπέμπουν ευθέως στον Γεώργιο και στον Ανδρέα Παπανδρέου και αφετέρου οι κατηγορίες περί «προσπαθειών κομματικοποίησης του στρατού» παραπέμπουν στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ στην οποία είχε αναμιχθεί το όνομα του Ανδρέα Παπανδρέου.

Παράλληλα, σύμφωνα με τη λογική του καθεστώτος, ο «κακώς εννοούμενος κοινοβουλευτισμός», κύριο χαρακτηριστικό του οποίου προδικτατορικά ήταν ο

πολυκομματισμός, επέτρεψε στην ΕΔΑ, το κατ' εξοχήν κόμμα με «ανατρεπτικές τάσεις» να μπει στη Βουλή και με αυτόν τον τρόπο να νομιμοποιήσει την «ανατρεπτική του δράση». Με αυτόν τον τρόπο, ο δικτάτορας επανέφερε τη θεωρία περί «εσωτερικού εχθρού» και νομιμοποιούσε την επ' αόριστον παραμονή του στην εξουσία. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

*Τέλος, πρέπει να αντιμετωπίσωμεν την ευχέρειαν, η οποία παρείχετο μέχρι σήμερα εις τους εχθρούς της Δημοκρατίας, να βάλλουν κατά της Δημοκρατίας εκ των έσω*¹³⁰.

Το σημαντικότερο σφάλμα των προδικτατορικών κυβερνήσεων είναι ότι δεν θωράκισαν το έθνος από την κομμουνιστική απειλή, η οποία απειλεί όχι μόνο την Ελλάδα αλλά και ολόκληρο τον «ελεύθερο κόσμο». Μία από τις βασικότερες επιδιώξεις του Γ. Παπαδόπουλου είναι να εντάξει την ελληνική περίπτωση στη διεθνή πραγματικότητα. Η Ελλάδα, κομμάτι του «ελεύθερου κόσμου» και σύμμαχος του NATO, έχοντας την ατυχία να περιτριγυρίζεται από κομμουνιστικά καθεστώτα, αντιμετώπισε για πρώτη φορά μετά το 1949 το φόβο επιβολής του κομμουνισμού. Κατά συνέπεια, σύμφωνα πάντα με τον δικτάτορα, όπως ο στρατός έσωσε την Ελλάδα το 1949 από τον κομμουνισμό, έτσι και τώρα πράττει το καθήκον του. Στη λογική του Γ. Παπαδόπουλου, αυτός είναι επαρκής λόγος για την σταθερή υποστήριξη των συμμάχων προς το καθεστώς του. Ως προς αυτό αναφέρει σε επίσκεψη αξιωματούχων του NATO:

*Αποστολή της αμυντικής Συμμαχίας μας είναι η διασφάλισις της ειρήνης και η υπεράσπισις των κατακτήσεων του δυτικού πολιτισμού, αι οποίαι μονίμως απειλούνται υπό του ολοκληρωτισμού. Δια την εκπλήρωσιν της διπλής αυτής αποστολής, απαιτούνται: Πρώτον, άρρηκτος συνοχή των μελών της Συμμαχίας, διαρκής ετοιμότης και αδιάκοπος επαγρύπνησις*¹³¹.

Το καθεστώς του Γ. Παπαδόπουλου, σύμφωνα με τη λογική του, πληροί και τις τρεις προϋποθέσεις. Βέβαια θα ήταν υπερβολικό και άστοχο να υπονοήσουμε ότι

¹³⁰ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ανακοίνωσις του κειμένου του νέου Συντάγματος (11 Ιουλίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 164.

¹³¹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Επίσκεψις των ηγητόρων της Ατλαντικής Συμμαχίας (22 Σεπτεμβρίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Γ', σ. 77.

το καθεστώς φιλοδοξούσε να θεωρηθεί το εγχείρημά του ως παράδειγμα προς μίμηση, γιατί όπως επισημαίνει και ο Δημήτρης Χαραλάμπης «το πραξικόπημα αποτελούσε μια πασιφανή και σοκαριστική εξαίρεση για την Ευρώπη»¹³², αλλά προσπαθούσε να βρει διεξόδους από τη διεθνή απομόνωση. Το καθεστώς της «21^{ης} Απριλίου» προσδοκούσε ότι το ΝΑΤΟ, ως στρατιωτικός συνασπισμός που είναι, μπορούσε να συνδράμει το καθεστώς, παραβλέποντας το δικτατορικό του χαρακτήρα. Για αυτό το λόγο οι επισκέψεις αξιωματούχων του ΝΑΤΟ ήταν συχνές, τουλάχιστον μια φορά το χρόνο, ενώ το 1968 και 1969 οι επισκέψεις ήταν τρεις και προβάλλονται μέσα από *Το Πιστεύω μας*, όπως για παράδειγμα το γεύμα που παρέθεσε στον αποχωρήσαντα ανώτατο διοικητή των δυνάμεων του ΝΑΤΟ στην Ευρώπη, τον Μάιο του 1969¹³³ και στον νέο διοικητή τον Ιούλιο του ίδιου έτους¹³⁴. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα δύο παραδείγματα, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν οι τελευταίες επισκέψεις του απερχόμενου διοικητή και οι πρώτες του νέου διοικητή.

Αντίθετα, σε επίπεδο άλλων διεθνών οργανισμών όπως η ΕΟΚ ή το Συμβούλιο της Ευρώπης, η δικτατορία δεν κατάφερε να πείσει ότι η Ελλάδα είναι το προπύργιο του αγώνα ενάντια στον κομμουνισμό και ότι χάρη στην ετοιμότητά του αναχαίτισε την κομμουνιστική επέλαση προς τον «ελεύθερο κόσμο». Όπως αναφέρει ο Βασίλης Πεσμαζόγλου, «η ΕΟΚ αντιμετώπισε την κυβέρνηση με επιφυλακτικότητα, με στάση αναμονής που πολύ γρήγορα μετατράπηκε σε άρνηση συνδιαλλαγής σε ανώτατο επίπεδο και εν τέλει σε ‘πάγωμα’ των σχέσεων»¹³⁵. Ενώ όσον αφορά το Συμβούλιο της Ευρώπης η Ελλάδα ουσιαστικά αποπέμφθηκε μετά τις καταδίκες της για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το καθεστώς, σε μια προσπάθεια να εξηγήσει την αρνητική στάση των Ευρωπαίων, κατέφυγε σε μια σειρά «εύκολων» επιχειρημάτων μιλώντας για προσπάθεια ανάμιξης στα εσωτερικά της χώρας ή για ανάπτυξη κομμουνιστικών κινημάτων στις χώρες αυτές, τα οποία επηρέαζαν τη διεθνή κοινή γνώμη.

Η επίκληση της συνεχούς κομμουνιστικής απειλής, την οποία ο Γ. Παπαδόπουλος την χαρακτηρίζει «εχθρό μέσω του δουρείου ίππου»¹³⁶, επέτρεπε την

¹³² Δημήτρης Χαραλάμπης, «Η δικτατορία ως αποτέλεσμα αντιφάσεων...», *ό.π.*, σ. 88.

¹³³ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Αι ελληνικά Ένοπλα Δυνάμεις και η Ατλαντική Συμμαχία (18 Μαΐου 1969)», *ό.π.*, τόμ. Ε', σ. 89-90.

¹³⁴ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Η νέα ηγεσία του ΝΑΤΟ (24 Ιουλίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. Ε', σ. 194-196.

¹³⁵ Βασίλης Πεσμαζόγλου, «Ελληνική δικτατορία (1967-1974) και ΕΟΚ: Οικονομία, πολιτική ιδεολογία», *ό.π.*, σ. 98.

¹³⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών...» *ό.π.*, σ. 157.

επ' αόριστον παραμονή του καθεστώτος στην εξουσία γιατί ανά πάσα στιγμή θα μπορούσε ο εχθρός να γίνει απειλητικός για την υπόσταση του έθνους. Έχοντας απομονώσει τους «αμετανόητους» κομμουνιστές, στέλνοντάς τους στις φυλακές και στις εξορίες, και σε συνδυασμό με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και την εθνική διαπαιδαγώγηση, διακήρυττε ότι είχε θωρακίσει το έθνος απέναντι στις «σειρήνες του κομμουνισμού». Όσο ο Παπαδόπουλος και η ομάδα του παρέμεναν στην εξουσία ο κίνδυνος δεν υπήρχε, οπότε οι Έλληνες μπορούσαν να αισθάνονται «ασφαλείς».

Το δικτατορικό καθεστώς, αναπαράγοντας την κυρίαρχη αντικομμουνιστική ιδεολογία των περασμένων δεκαετιών, υποστήριζε ότι οι κομμουνιστές αποτελούσαν και θα αποτελούν πάντα μειοψηφία, εξαιτίας όμως των κοινωνικών συνθηκών που επικράτησαν μεταπολεμικά στην Ελλάδα οι κομμουνιστικές ιδέες βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να εξαπλωθούν. Η πλειοψηφία των κομμουνιστών υπήρξαν «παραπλανημένοι» πολίτες κυρίως εξαιτίας της αδιαφορίας των πολιτικών κομμάτων προς την επίλυση των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να γίνουν ευάλωτοι προς την κομμουνιστική ιδεολογία, η οποία ενώ μιλούσε για «κοινωνική δικαιοσύνη» στην ουσία στόχευε στην υποδούλωση και εν τέλει στον αφανισμό του έθνους.

Πράγματι η κυβέρνηση του Γ. Παπαδόπουλο διατύπωνε την άποψη ότι η κομμουνιστική απειλή είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων και θεωρητικά προσπάθησε να αναπτύξει μια κοινωνική πολιτική, η οποία θα μείωνε τις κοινωνικές ανισότητες που θα μπορούσε να εκμεταλλευθεί η κομμουνιστική προπαγάνδα¹³⁷. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γ. Παπαδόπουλος σε διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό από την αίθουσα της Βουλής:

Διότι τα άτομα που κατοικούσαν εις τον Ταύρον, χρησιμοποιούντα ανά δμελή οικογένειαν ένα παράπηγμα 4X4 και ανά 8 οικογένειας ένα υπαίθριον αποχωρητήριο, το οποίον κατά τους χειμερινούς μήνας μετετρέπετο εις βούρκον αναπέμποντα δυσσομίαν, δεν μπορούσαν παρά να καταστούν αναρχικά... Και όλοι μας απορούσαμε, διατί ηύζανε το περίγειον του κομμουνισμού¹³⁸.

¹³⁷ Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «'Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής...', ό.π., σ. 123.

¹³⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Το μέχρι τούδε συντελεσθέν δημιουργικών έργων και το προγραμματισθέν δια το 1969 (14 Δεκεμβρίου 1968)», στο *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-*

Το καθεστώς για να εξηγήσει την επιρροή των κομμουνιστικών ιδεών στην Ελλάδα έθετε και μία ακόμη παράμετρο. Η τεχνολογική πρόοδος και η επαφή με τον δυτικό κόσμο δημιούργησε στον κόσμο επιπλέον υλικές ανάγκες, τις οποίες δεν μπορούσε να ικανοποιήσει εξαιτίας της μειωμένης οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, η οποία οφειλόταν στην κακή διαχείριση των προδικτατορικών κυβερνήσεων. Το χαμηλό βιοτικό επίπεδο του λαού και η περιορισμένη βελτίωση του, τα προηγούμενα χρόνια, δημιούργησε εύλογα μια έντονη δυσαρέσκεια στο λαό και τον έκανε «αντιδραστικό». Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γ. Παπαδόπουλος:

Η ευχερεστέρα επαφή με τους ανεπτυγμένους λαούς ανεξαρτήτως αποστάσεως και η παρακολούθησις των πεπολιτισμένων μέσων διαβιώσεως και ως εκ τούτου η σύγκρισις με τα στενά όρια της ζωής εις μικράς και ουχί πλούσιαις χώρας, εδημιούργησαν συναισθήματα ή ροπάς τας οποίας εξεμεταλλεύθησαν οι πράκτορες του κομμουνισμού¹³⁹.

Αυτή η εμμονή στην κοινωνικο-οικονομική διάσταση του αντικομμουνισμού, η οποία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από τον Γ. Παπαδόπουλο, δείχνει ενδεχομένως μια προσπάθεια του καθεστώτος και του ίδιου προσωπικά να προσδώσει ένα νέο νόημα στην ιδεολογία της εθνικοφροσύνης και η οποία θα οικοδομούνταν αποκλειστικά πάνω στο καθεστώς και στα επιτεύγματά του. Διατηρώντας το θεμελιώδες στοιχείο της μετεμφυλιακής αντικομμουνιστικής ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης, το οποίο ήταν ο διαχωρισμός των πολιτών σε δύο κατηγορίες και ο εξοβελισμός του αντιπάλου, το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου προσπάθησε παράλληλα να το εξελίξει. Ενώ διαχώριζε τους πολίτες σε δύο στρατόπεδα, σε υπερασπιστές και εχθρούς της Ελλάδας¹⁴⁰ και δήλωνε ότι κάθε προσπάθεια ανατροπής του θα παταχθεί, διακήρυττε την εθνική ενότητα με συνδετικό κρίκο το ίδιο το καθεστώς. Αυτή η αντίφαση θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας των ιθυνόντων της 21^{ης} Απριλίου να επαναπροσδιορίσουν την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης με τους δικούς του όρους. Την περίοδο της δικτατορίας, «η χρήση της λέξης

δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 29 Ιουλίου 1968 έως 31 Ιανουαρίου 1969, τόμ. Γ', Έκδ. Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Απρίλιος 1969, σ. 147.

¹³⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία εις το Δημ. Θέατρον Πειραιώς ...», *ό.π.*, σ. 31.

¹⁴⁰ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία προς τους ανώτερους υπαλλήλους του Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως (24 Ιουλίου 1967)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 67.

‘εθνικοφροσύνη’ γίνεται για να δηλώσει την ανάγκη παύσης των πολιτικών διαιρέσεων ή για να εκφράσει την άποψη περί του καθήκοντος του εθνικόφρονος κόσμου να συνδράμει το έργο της στρατιωτικής κυβέρνησης»¹⁴¹.

Κατά την άποψη του Γ. Παπαδόπουλου, δύο τμήματα του πληθυσμού είναι περισσότερο επιρρεπή στον κομμουνισμό, οι φοιτητές και οι εργάτες. Η εργατική τάξη είναι ύποπτη για την ανάπτυξη «ανατρεπτικών ιδεών» για ιστορικούς λόγους λόγω της μαρξιστικής θεωρίας. Αναφέρει χαρακτηριστικά σε λόγο του προς τη διοίκηση και τα στελέχη της ΓΣΕΕ:

*Είθε οι μεγάλοι παρεξηγημένοι και είμεθα ως Κράτος ο μέγα ένοχος, ο οποίος πρέπει και την παρεξήγησιν να άρη αλλά και τας συνθήκας αι οποίαι πρέπει να υπάρξουν δια τους εργάτας να παράσχη, ώστε πάσα παρεξήγησις και δι’ ένα μέρος των εργατών και δια τους άλλους εκτός της εργατικής τάξης, να εξαφανισθή*¹⁴².

Το καθεστώς προσπάθησε να λύσει την εν λόγω «παρεξήγηση» ευνουχίζοντας νομοθετικά τη συνδικαλιστική εκπροσώπηση των εργαζομένων και αντικαθιστώντας τη με το όραμα μιας «οικονομικά αναπτυγμένης Ελλάδας» όπου ο εργοδότης και ο εργαζόμενος δουλεύουν αρμονικά. Το κεφάλαιο και ο εργάτης υπήρξαν τμήματα της ίδιας «μηχανής» και για να εργαστούν αρμονικά έπρεπε και οι δύο να παραχωρήσουν κάτι από τα κεκτημένα τους¹⁴³. Βέβαια το καθεστώς δεν αντιμετώπιζει και τα δύο μέρη της «μηχανής» με τον ίδιο τρόπο, αφού οι θυσίες που απαιτούνται από τους εργοδότες είναι εξαιρετικά μικρότερες σε σχέση με αυτές των εργαζομένων:

¹⁴¹ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 293.

¹⁴² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος προς τας διοικήσεις και στελέχη της ΓΣΕΕ (25 Απριλίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β΄, σ. 131.

¹⁴³ Στην πραγματικότητα και παρά τις ρητορείες, η γενική οικονομική φιλοσοφία του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου ήταν ανοιχτή στην επιχειρηματικότητα και περιόριζε το ρόλο του κράτους εντός των παραδοσιακών του λειτουργιών (άμυνα, τάξη, κατασκευές υποδομών). Μέσα από τη διεύρυνση των κινήτρων για επενδύσεις, κυρίως στον τομέα των οικοδομικών επιχειρήσεων (ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις, κατοικίες), τη διαγραφή των αγροτικών χρεών, τη συνεργασία με τους ξένους επενδυτές, τις φορολογικές διευκολύνσεις και τις αλλαγές κυρίως για το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο, προσπάθησαν να δώσουν νέα ώθηση στην οικονομία και να εξασφαλίσουν ευρύτερη νομιμοποίηση ή απλά ανοχή (Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 287). Με την κραυγαλέα, όπως τη χαρακτηρίζει ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (*ό.π.*, σ. 128), υποστήριξη προς τους Έλληνες επιχειρηματίες και τα κίνητρα που έδωσε για την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της επιχειρηματικότητας, το καθεστώς θέλησε να δημιουργήσει συμμάχους, οι οποίοι θα το βοηθούσαν να παραμείνει στην εξουσία.

Και όπως οιαδήποτε θυσία εις το βαλλάντιον του επιχειρηματίου επιβάλλεται προκειμένου να πληρωθεί ο φύλαξ δια την επιχείρησιν, ίνα μη ο κλέπτης αφαιρέση ολόκληρον το χρηματοκιβώτιον, ούτω εις αυτήν την έκφρασιν σχέσεων ας υποστήτε ως δόκιμον παραγωγικήν επένδυσιν, την ζημίαν υπέρ των αποροτέρων τάξεων, ίνα καταστήσωμεν την Ελλάδα εις την κρίσιμον φάσιν της αναπτύξεως της, από την θέσιν της ατελώς ανεπτυγμένης εις ανεπτυγμένην χώρας και να κερδήσωμεν την συμπαράστασιν των πενεστέρων τάξεων... Δεν θα υπάρξει μπουρλοτιέρης κομμουνιστής, όταν δεν ημπορή να παρασύρη ως σειρήνα τον πένητα και νήστιν εργάτην¹⁴⁴.

Σε κάθε περίπτωση όμως:

Την αιχμήν του δόρατος της αναρχίας σήμερον δια τους αναρχικούς, ως εξεγειρόμενης ομάδος της κοινωνίας, την αποτελούν οι επιστήμονες, οι φοιτηταί, με συνεπίκουρους τους εργάτας¹⁴⁵.

Οι φοιτητές είναι η άλλη και κύρια, κατά τα λεγόμενα του Γ. Παπαδόπουλου, κοινωνική ομάδα που ρέπει προς τον κομμουνισμό, αλλά για διαφορετικούς λόγους, κυρίως, θα λέγαμε, ηλικιακούς. Η τάση προς τον κομμουνισμό οφείλεται στην αβεβαιότητα για το μέλλον, στην απουσία ελληνοχριστιανικών προτύπων στα Πανεπιστήμια, «στη συναισθηματική τους φύση». Επανέρχεται και σε αυτή την περίπτωση με το επιχείρημα των «παρασυρμένων», μόνο που αυτή τη φορά δεν αναφέρεται μόνο στον κομμουνισμό και την ΕΔΑ αλλά στο σύνολο του πολιτικού κόσμου, δηλώνοντας χαρακτηριστικά:

Δυστυχώς υπήρξαν και άλλαι δυνάμεις πολιτικάί, ανεξαρτήτως χρώματος και θέσεως, χωρίς λόγω της περιόδου που διέρχεται η ανθρώπινη κοινωνία να έχουν τουλάχιστον την δυνατότητα να δώσουν κεχωρισμένας ιδεολογίας, ... αι οποίαι ήγαγον τους νέους εις μίαν σύγκρουσιν μεταξύ των, σύγκρουσιν συμφερόντων¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος εις συγκέντρωσιν εκπροσώπων των παραγωγικών τάξεων (16 Μαρτίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 38.

¹⁴⁵ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Αύξησις των κατώτατων ορίων...», *ό.π.*, σ. 37.

¹⁴⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών...», *ό.π.*, σ. 157-158.

Το δικτατορικό καθεστώς χρησιμοποιώντας το επιχείρημα της «πλάνης», αφαιρούσε από τα άτομα το δικαίωμα της συνειδητής επιλογής. Οι φοιτητές αγνοούσαν αυτό που πραγματικά έκαναν, δεν είχαν συνειδητή επιθυμία να πράξουν αυτό που έπραξαν και είχαν παραπλανηθεί από την πολιτική ηγεσία¹⁴⁷. Με αυτή τη λογική αν μετανοούσαν θα μπορούσαν να επιστρέψουν στους κόλπους της νομιμόφρονος κοινωνίας. Το ενδιαφέρον στοιχείο που εισάγει ο Γ. Παπαδόπουλος στο συγκεκριμένο επιχείρημα είναι ότι δεν κατονομάζει την «κομμουνιστική πλάνη». Αναφέρεται γενικά στους πολιτικούς εκείνους, οι οποίοι με τη συμπεριφορά τους εξάπτουν τα πάθη, θέλοντας προφανώς να συμπεριλάβει και την ΕΚ.

Το καθεστώς έβλεπε τους φοιτητές ως εν δυνάμει εχθρούς του, οι οποίοι θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν όχι μόνο το ιδεολογικό του οικοδόμημα, αλλά και την ίδια του την ύπαρξη. Βέβαια αυτό ο φόβος του καθεστώτος δεν ήταν αβάσιμος, αφού οι φοιτητές στην Ελλάδα και, κυρίως, στο εξωτερικό ήταν από τους κύριους φορείς της δράσης ενάντια στη δικτατορία. ενώ από πολύ νωρίς η αντιδικτατορική δράση πανεπιστημιακών καθηγητών προκάλεσε αίσθηση στην κοινή γνώμη.

Η έντονη δραστηριοποίησή τους τη δεκαετία του 1960 με αιτήματα για αύξηση των κονδυλίων για την παιδεία σε 15% ή την προώθηση του Συντάγματος με βάση την επιταγή του ακροτελεύτιου άρθρου του Συντάγματος 114, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη ενός παγκόσμιου δυναμικού φοιτητικού κινήματος το 1968¹⁴⁸, το οποίο θα μπορούσε να «εισαχθεί» και στην Ελλάδα, υποδείκνυε στο καθεστώς ότι έπρεπε να δράσει αποφασιστικά στην προσπάθειά του να καταπνίξει, εν τω γενέσθαι, οποιαδήποτε αντίσταση. Οι απολύσεις πανεπιστημιακών καθηγητών, οι αποβολές και οι συλλήψεις φοιτητών ήταν ο ένας τρόπος. Ο άλλος τρόπος ήταν ο ακριβώς αντίθετος, ήταν η προσπάθεια προσέγγισης του φοιτητή με την ιδιότητα του «φιλόστοργου» πατέρα. Καταφεύγοντας σε διάφορων ειδών νουθεσίες και παραινήσεις για το ποιος πρέπει να είναι ο ρόλος και η αποστολή των φοιτητών και των νέων, προσπαθούσε να εξασφαλίσει αν όχι τη συναίνεση τουλάχιστον την ανοχή τους. Απευθυνόμενος περισσότερο στο συναίσθημα, ενισχύοντας, ενδεχομένως, την τυχόν φιλαυτία τους και τονίζοντας την εξαιρετικά σημαντική και ξεχωριστή θέση

¹⁴⁷ Για μια πιο εκτεταμένη ανάλυση σχετικά με την «κομμουνιστική πλάνη», βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *ό.π.*, σ. 116-119.

¹⁴⁸ Για την ανάπτυξη του φοιτητικού κινήματος στην Ελλάδα κυρίως αλλά και στο εξωτερικό, βλ. Άλκης Ρήγος, «Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία», στο Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 224-251. Επίσης, βλ. Χρήστος Λάζος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973. Κοινωνικοί & πολιτικοί αγώνες*, Γνώση, 1987.

που κατέχουν στην κοινωνία, προσπαθούσε να τους προσεταιριστεί. Αφενός τους έδινε ηγετικό ρόλο στην κοινωνία του αύριο και αφετέρου, εξαιτίας της «πνευματικής τους στάθμης» τους ζητούσε να γίνουν οι ιεραπόστολοι, οι ευαγγελιστές της «προσπάθειας» του καθεστώτος.

*Βοηθήσατε εις τον χώρον της κοινωνικής αγωγής, βοηθήσατε εις τον χώρον της πολιτικής αγωγής, βοηθήσατε εις τον χώρον της εξυψώσεως του πνεύματος, αλλά και της καθόλου εξυγιάνσεως, εξ απόψεως οικονομικής αλλά και περιθάλψεως της κοινωνίας*¹⁴⁹.

Τέλος, η βασική αντικομμουνιστική επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην μεταπολεμική περίοδο και στηρίζεται στη φυλετική επιχειρηματολογία, «στην ιδιαιτερότητα και στον ιστορικό προορισμό του ελληνισμού, στην υπεροχή της ιδέας στη μάχη με την ύλη ή στην ταύτιση του κομμουνισμού με τον εξωτερικό εχθρό»¹⁵⁰, εμφανίζεται και στο λόγο του Γ. Παπαδόπουλου. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του καθεστώτος ελληνισμός και κομμουνισμός είναι εξ αντικειμένου ασυμβίβαστα.

*Η Ελλάς κατά ιστορικήν παράδοσιν αλλά και κατά την βασικήν κοινωνικήν αντίληψιν και αγωγήν δεν ήτο ποτέ ευεπίφορος προς τον κομμουνισμόν, διότι ο κομμουνισμός δεν δύναται να έχη ουδέν σημείον κοινόν με τον ελληνοχριστιανισμόν που αποτελεί την βάση αγωγής των Ελλήνων κατά τον δρόμον της ιστορίας των*¹⁵¹.

Πάνω σε αυτό το αξίωμα οικοδομήθηκε μετεμφυλιακά όλος ο κρατικός κατασταλτικός μηχανισμός. Από τη στιγμή που «δε νοείται Έλλην κομμουνιστής, νοείται Έλλην αγωνιστής»¹⁵², οι κομμουνιστές έπαυαν να ανήκουν στο εθνικό σώμα και με αυτόν τον τρόπο ο κρατικός μηχανισμός νομιμοποιούσε την απομόνωσή τους.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο αντικομμουνισμός εμφανίζεται στον πολιτικό λόγο του Γ. Παπαδόπουλου προκειμένου «να δικαιώσει την εγκαθίδρυση της δικτατορίας ως πολιτική πράξη και να συμπορευθεί με την

¹⁴⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών...», *ό.π.*, σ. 158.

¹⁵⁰ Στρατής Μπουρνάζος, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών...», *ό.π.*, σ. 126-127.

¹⁵¹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Συνέντευξις εις αίθουσαν Ε.Σ.Η.Ε.Α...», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 10.

¹⁵² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών...», *ό.π.*, σ. 157.

επικρατούσα γνώμη της εσωτερικής και της διεθνούς πραγματικότητας»¹⁵³. Όπως επισημαίνει η Δ. Παπαδημητρίου, «ο αντικομμουνισμός αντιπροσωπεύει τη λειτουργική διάσταση του πολιτικού λόγου, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τις θεμελιώδεις αρχές που καθορίζουν το κανονιστικό του περιεχόμενο και προσδιορίζουν τους τελικούς στόχους»¹⁵⁴. Άλλωστε όπως και ο ίδιος επισημαίνει σε ομιλία του προς εκπροσώπους των παραγωγικών τάξεων τον Μάρτιο του 1968:

*Δεν κινδυνεύομεν από τον κομμουνισμόν ως πρωτογενή αιτία, κινδυνεύομεν από τας αδυναμίας της κοινωνίας μας, από τας αδυναμίας του καθεστώτος μας*¹⁵⁵.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΤΗΣ

Ο Γ. Παπαδόπουλος για να κάνει περισσότερο άμεσο και γλαφυρό το λόγο του συνήθιζε να χρησιμοποιεί στρατιωτικά και ιατρικά σχήματα μεταφορικού λόγου. Το επιχείρημα περί «ασθενούς έθνους» εμπεριέχει δύο χρήσιμες, γι' αυτόν που το χρησιμοποιεί, συνιστώσες. Αφενός εμπεριέχει τη διάγνωση, αφού αυτός που θα διαγνώσει την ασθένεια μπορεί και να τη θεραπεύσει γιατί τα συμπτώματα της «ασθένειας» δεν είναι πάντα εμφανή σε όλους, και αφετέρου υποδηλώνει μια προσωρινή κατάσταση, η οποία όμως μπορεί τελικά να διαρκέσει για ένα σεβαστό χρονικό διάστημα ανάλογα με το είδος, τη σοβαρότητα της ασθένειας και τη διάρκεια της «αποθεραπείας».

Σε αυτό το πλαίσιο, στο λόγο του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου, ο γιατρός είναι το καθεστώς, τα διαγνωστικά όργανα είναι τα Σώματα Ασφαλείας και ο ασθενής είναι το έθνος.

¹⁵³ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21 Απριλίου...», *ό.π.*, σ. 164.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 164.

¹⁵⁵ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Λόγος εις συγκέντρωσιν...», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 38

*Μη ξεχνάτε όμως ότι ευρισκόμεθα προ ενός ασθενούς, τον οποίον έχομεν επί της χειρουργικής κλίνης, υπάρχει πιθανότης αντί δια της εγχειρήσεως να του χαρίση την αποκατάστασιν της υγείας, να τον οδηγήση εις θάνατον*¹⁵⁶.

Το έργο του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου είναι αποφασιστικής σημασίας για τη ζωή ή το θάνατο του ασθενούς εθνικού οργανισμού. «Ημείς θα επισημάνωμεν τας αδυναμίας. Ημείς θα προκαλέσωμεν τους τρόπους θεραπείας»¹⁵⁷. Και επειδή η ασθένεια είναι τόσο σοβαρή, δίνει το δικαίωμα στο καθεστώς να λάβει τα έκτακτα εκείνα μέτρα που θεωρεί αναγκαία για τη σωτηρία του ασθενούς, όσο αυστηρά κι αν είναι. Αναφέρει χαρακτηριστικά στην ίδια συνέντευξη: «Οι περιορισμοί είναι η πρόσδεσις του ασθενούς επί της κλίνης δια να υποστή ακινδύνως την εγχείρησιν»¹⁵⁸. Με αυτόν τον τρόπο, το καθεστώς καθιστά αναγκαία την παρουσία του, αφού είναι το μόνο που όχι μόνο μπορεί να διαγνώσει την «ασθένεια» αλλά μπορεί να εντοπίσει τη θεραπεία. Χάρη στη «θεραπεία» η κοινωνία θα αναπτύξει τα απαραίτητα «αντισώματα» ώστε να μην προσβληθεί ξανά από τη συγκεκριμένη «ασθένεια». Ο Γ. Παπαδόπουλος αναφέρει σε συνέντευξή του προς τους δημοσιογράφους:

*Μικρόβια γρίπης ημπορεί να υπάρχουν εδώ πολλά, αλλά δεν φαντάζομαι να πάθη κανείς γρίπη βγαίνοντας έξω, εκτός εάν κανείς μόλις εσηκώθηκε από το κρεβάτι και τρέμη μήπως ιδρώση. Εάν το κοινωνικόν κλίμα είναι υγιές, το οιονδήποτε αριθμητικώς ισχυρόν κομμουνιστικόν κόμμα δεν κατορθώνει να αναπτυχθή*¹⁵⁹.

Η παρουσίαση του κομμουνισμού ως μικρόβιου που προσβάλλει τον εθνικό οργανισμό είναι κοινός τόπος στην αντικομμουνιστική προπαγάνδα της περιόδου του Εμφυλίου και της δεκαετίας κυρίως του 1950¹⁶⁰. Με αυτή την παρομοίωση θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Γ. Παπαδόπουλος θέλει να υποδηλώσει ότι ακόμα και αν

¹⁵⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Συνέντευξις εις αίθουσαν Ε.Σ.Η.Ε.Α...», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 11.

¹⁵⁷ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Εις την ηπειρωτικήν πρωτεύουσαν (28 Μαρτίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 195.

¹⁵⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Συνέντευξις εις αίθουσαν Ε.Σ.Η.Ε.Α...», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 11.

¹⁵⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Πραγματοποιήσις διοικητικής αναδιαρθρώσεως (15 Μαρτίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 125.

¹⁶⁰ Η χρήση ιατρικών συμβολισμών και η παρουσίαση της κοινωνίας ως ασθενούς εξαιτίας του κομμουνιστικού μικροβίου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη δεξιά προπαγάνδα την περίοδο του Εμφυλίου και τη δεκαετία του 1950, όπως για παράδειγμα στον αναμορφωτικό λόγο της Μακρονήσου, βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το 'μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου'...», *ό.π.*, σ. 203-230.

έχει καταπολεμηθεί το κομμουνιστικό μικρόβιο, όπως είχε συμβεί στο παρελθόν, υπάρχει ο διαρκής κίνδυνος ο εθνικός οργανισμός να ξαναπροσβληθεί. Αυτό συνδέεται με το επιχείρημα περί «διαρκούς κομμουνιστικής απειλής». Ο «κομμουνιστικός ιός», όμως, είναι όχι μόνο μεταδοτικός αλλά και θανατηφόρος. Μπροστά σε αυτό το δίλημμα, ζωής ή θανάτου του έθνους, επενέβη ο στρατός, ο οποίος αποτελεί το μοναδικό «υγιές» κομμάτι της κοινωνίας. Παράλληλα, μια «ασθένεια», η οποία είναι μεταδοτική και θανατηφόρα, όπως ο κομμουνισμός, προκαλεί δέος και φόβο στην κοινωνία. Κατά συνέπεια, μόνο το «καθεστώς-γιατρός» μπορεί να την αντιμετωπίσει με ψυχραιμία και αποτελεσματικότητα. Ως προς τη «σοβαρότητα» της κατάστασης αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γ. Παπαδόπουλος στα μέλη του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών:

Αν μου επέτρεπεν η εθνική αξιοπρέπεια να εκθέσω δημοσία τα συμπεράσματά μου επί της πραγματικότητας της νόσου, σας βεβαιώ ότι θα ηγόμεθα όλοι εις τοιαύτην απελπισίαν, ώστε θα σας απέλιπεν πάσα ελπίς να ανεύρωμεν την δύναμιν, δια να θεραπεύσωμεν την Ελλάδα. Όχι όμως. Η Ελλάδα δεν πρέπει να πεθάνη και δεν θα πεθάνη, διότι θα το θελήσετε σεις...¹⁶¹

Επιφορτισμένοι με τον εντοπισμό των «ασθενών» κυττάρων που ευθύνονται για την εξάπλωση της «γρίπης» είναι τα Σώματα Ασφαλείας. Τα Σώματα Ασφαλείας πρέπει να εντοπίσουν και να αποβάλλουν τα «αντεθνικά κύτταρα». Όταν αποβληθούν αυτά τα κύτταρα και αντιμετωπιστούν οι αδυναμίες του παρελθόντος, θα μπορέσει να θεραπευθεί ο οργανισμός.

Παρόλα αυτά όμως η πλέον προσφιλήσ παρομοίωση του καθεστωτικού λόγου ήταν αυτή με τον γύψο. Η παρομοίωση του γύψου υποδηλώνει αφενός την προσωρινότητα της κατάστασης και αφετέρου περιλαμβάνει και την μακρά περίοδο της αποθεραπείας του ασθενούς.

Ασθενή έχομεν. Εις τον γύψον τον εβάλαμεν. Τον δοκιμάζομεν εάν ημπορή να περπατάη χωρίς τον γύψον. Σπάζομεν τον αρχικόν γύψον και ξαναβάζομεν ενδεχομένως τον καινούργιο εκεί όπου χρειάζεται¹⁶².

¹⁶¹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία εις τα γραφεία του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών...», *ό.π.*, σ. 22.

¹⁶² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ανακοίνωσις του κειμένου του Νέου Συντάγματος ...», *ό.π.*, σ. 171.

Παράλληλα, είναι εμφανές και από τον λόγο του Γ. Παπαδόπουλου, ότι ανά πάσα στιγμή αν το κρίνει ο «γιατρός» ο γύψος μπορεί να ξαναμπει. Όταν στα τέλη του 1969 ξεκίνησε η περίοδο «φιλελευθεροποίησης», ξεκίνησε και η περίοδος αποθεραπείας του «ασθενούς». Σε συνέντευξή του σε δημοσιογράφους ο Γ. Παπαδόπουλος δήλωνε:

*Εβγάλαμεν τον γύψον και εβάλαμε ναρθηκα και θέλομεν τη βοηθεία των συγγενών να κάμη τα πρώτα βήματα. Ελπίζομεν να μη πέση και σπάση ξανά το πόδι του*¹⁶³.

Θα ήταν ενδιαφέρον να αναφέρουμε ότι πολύ συχνά ο Γ. Παπαδόπουλος μιλούσε «περί γύψου» όταν απευθυνόταν σε δημοσιογράφους. Πιθανόν να ήταν αυτή η απάντησή του στο συνεχές αίτημα των δημοσιογράφων για αποκατάσταση της ελευθερίας του τύπου. Στη λογική του «καθεστώτος-γιατρού» οποιαδήποτε κριτική εκ μέρους των δημοσιογράφων θα μπορούσε να αποβεί μοιραία για την πορεία του «ασθενούς». Γι' αυτό το λόγο γίνεται ιδιαίτερα σαφής όταν δηλώνει: «Δεν έχομεν διάθεσιν να δεχθώμεν ούτε τας αντανακλαστικὰς αντιδράσεις, που κάμνει το συμπαθητικόν του ναρκωμένου ασθενούς»¹⁶⁴. Σε αυτό το σημείο θα είχε ενδιαφέρον να αναφέρουμε πιθανόν ότι τοποθετώντας τον «ασθενή» είστε στον γύψο, είτε σε κατάσταση νάρκωσης, ο Γ. Παπαδόπουλος περιγράφει μια εξαιρετικά δυσάρεστη κατάσταση για τον «ασθενή». Με αυτόν τον τρόπο επισημαίνει, με έναν πιο γλαφυρό τρόπο, τις θυσίες που πρέπει να κάνουν οι πολίτες για τη σωτηρία της πατρίδας ακόμα και αν δεν το θέλουν. Συνεχίζοντας το παραπάνω επιχείρημα, όπως ο γιατρός και ο ασθενής δημιουργούν, εκτός από την επαγγελματική και μία ψυχική σχέση «ως ο σωτήρ προς τον σωζόμενον»¹⁶⁵, έτσι και το «καθεστώτος-γιατρός» συμπάσχει με την «κοινωνία-ασθενή» και αναπαράγει το βασικό του επιχείρημα ότι κινητήρια δύναμή του είναι μόνο η αγάπη για την πατρίδα, όχι η παραμονή του στην εξουσία και γι' αυτό θα καταβάλει προσπάθειες για να διαρκέσει η «θεραπεία» όσο το δυνατόν λιγότερο.

¹⁶³ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ελευθερία εις τον Τύπον (3 Οκτωβρίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. Στ', σ. 28.

¹⁶⁴ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ανακοινώσεις προς τους αντιπροσώπους των αθηναϊκών εφημερίδων (4 Μαΐου 1967)», *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 23.

¹⁶⁵ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Το υγειονομικόν πρόβλημα της χώρας (21 Μαρτίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 168.

Ο Γ. Παπαδόπουλος με τη χρήση των λέξεων «σωτήρας» και «σωζόμενος» πιθανόν, επίσης, να αποσκοπούσε στη δημιουργία μιας αμοιβαίας σχέσης υποχρέωσης μεταξύ του λαού και της κυβέρνησής του, η οποία θα μεταφραζόταν σε ανοχή ή/και αποδοχή του εκ μέρους του λαού. Παράλληλα ο «σωζόμενος» εκτός από την υποχρέωση που αισθάνεται, αισθάνεται και βαθιά ευγνωμοσύνη προς τον «σωτήρα» του. Πιθανόν θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο μυαλό του δικτάτορα η εθνική αποστολή του, όπως την όριζε ο ίδιος, θα μπορούσε να εξασφαλίσει την υστεροφημία του δικού του και του εγχειρήματός του.

Ο «εθνικός οργανισμός» αποτελείται από όργανα, τα οποία αν δουλέψουν όλα μαζί το σώμα θα γίνει πάλι υγιές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γ. Παπαδόπουλος όταν παρομοιάζει την κοινωνία με οργανισμό, παρομοιάζει τις διάφορες κοινωνικές ομάδες με τμήματα αυτού του οργανισμού. Όλα αυτά τα τμήματα είναι εξίσου σημαντικά για να μπορέσει το σώμα να ζήσει. Για παράδειγμα το εμπόριο είναι το πόδι του έθνους¹⁶⁶, ο οικονομικός τομέας είναι «η καρδιά εις το κυκλοφοριακόν σύστημα της κοινωνίας»¹⁶⁷, ενώ ο αγροτικός τομέας είναι η «σπονδυλική στήλη»¹⁶⁸ του έθνους, αποτελεί «το βασικόν και το ισχυρότερον κύτταρο» της ελληνικής κοινωνίας¹⁶⁹. Αντίστοιχα οι εκπαιδευτικοί είναι «το ήπαρ, το οποίον βοηθά εις την παρασκευήν νέων αιμοσφαιρίων δια τον εθνικόν οργανισμόν»¹⁷⁰, δηλαδή προετοιμάζει τους νέους ανθρώπους, οι οποίοι θα αποτελέσουν το μελλοντικό σώμα του έθνους. Ένας οργανισμός για να είναι υγιής πρέπει όλα τα τμήματά του να λειτουργούν αρμονικά και για να συμβεί αυτό πρέπει να συντονίζονται σωστά. Το καθεστώς παρομοιάζει τον εαυτό του με τον εγκέφαλο «το όργανον, το οποίον προγραμματίζει, σχεδιάζει, κατευθύνει και απογράφει την εκτέλεσιν των προγραμμάτων»¹⁷¹.

Αν οι ιατρικές μεταφορές παρέπεμπαν στη «θωράκιση» και στην «άμυνα» του έθνους από τα κομμουνιστικά και άλλα «μικρόβια» που το απειλούσαν, τα στρατιωτικά σχήματα μεταφορικού λόγου παρέπεμπαν στην «επιθετική στάση» που

¹⁶⁶ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Προς τον εμπορικόν κόσμον (20 Μαρτίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 155.

¹⁶⁷ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Προς τας διοικήσεις των...», *ό.π.*, σ. 27.

¹⁶⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ο κ. Πρωθυπουργός προς της Ένωσιν Γεωργικών Συνεταιρισμών Πατρών (25 Μαΐου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 151.

¹⁶⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία εις το Πανελλήνιον Αγροσυνεταιριστικόν Συνέδριον (25 Απριλίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 121.

¹⁷⁰ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Το μέλλον της Ελλάδος εις χείρας των εκπαιδευτικών της (1 Απριλίου 1969)», τόμ. Ε', σ. 10.

¹⁷¹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Βαθεία αλλαγή εις την κρατικήν οργάνωσιν (9 Σεπτεμβρίου 1971)», *ό.π.*, τόμ. Ζ', σ. 132.

πρέπει να κρατήσει το έθνος για να επιτύχει το στόχο του που είναι η κατάκτηση των «πεπρωμένων» του. Ως προς αυτό, αναφέρει χαρακτηριστικά σε ομιλία του προς τους επαγγελματίες και τους βιοτέχνες:

Εγώ μόνον ένα ημπορώ αυτήν την στιγμήν να σας διαβεβαιώσω: Ότι θα ηγούμαι της διατάξεως επιθέσεως, θα φωνάζω με όλην την δύναμιν της ψυχής μου και της φωνής μου το ελληνικόν «αέρα» και θα είμαι βέβαιος ότι εις το τμήμα επιθέσεως δεν θα υπάρξη κανείς επί δευτέρου ζυγού¹⁷².

Η χρήση στρατιωτικών συμβολισμών ήταν ιδιαίτερα προσφιλής και οικεία στον Γ. Παπαδόπουλο, αφού ο ίδιος ήταν πρώην αξιωματικός αλλά και η κυβέρνησή του αποτελούνταν από πρώην αξιωματικούς. Παράλληλα, με τη χρήση των συγκεκριμένων συμβολισμών αφενός τόνιζε την κρισιμότητα της κατάστασης, αφετέρου νομιμοποιούσε, με έναν ακόμη τρόπο, την ύπαρξή του. Αν και η χώρα βρισκόταν σε περίοδο ειρήνης, η υποτιθέμενη «μάχη» που έδινε το έθνος δικαιολογούσε τη λήψη των εκτάκτων μέτρων και τον περιορισμό των ατομικών ελευθεριών που υπέβαλε το καθεστώς. Η διαρκής επίκληση της «μάχης» του έθνους παρέπεμπε στον ίδιο και στην κυβέρνησή του, αφού ως (πρώην) στρατιωτικοί ήταν οι μόνοι αρμόδιοι να διαχειριστούν την «εμπόλεμη» κατάσταση.

Σύμφωνα με το δικτατορικό καθεστώς, το έθνος έδινε μια μάχη, την οποία έπρεπε οπωσδήποτε να κερδίσει για να μπορέσει να επιβιώσει. Ο Γ. Παπαδόπουλος επιφυλάσσει για τον εαυτό του τη θέση του αρχιστράτηγου¹⁷³. Σε αυτή τη λογική όλοι οι πολίτες συγκροτούν τη «φάλαγγα του έθνους» και η αυτοθυσία στο «πεδίο της μάχης» είναι απαραίτητη. Αντίστοιχα οποιοσδήποτε δισταγμός θεωρείται λιποταξία:

οιαδήποτε ολιγωρία ή οιαδήποτε ενέργεια έξω από την ενέργειαν που επιβάλλει η απόλυτος πίστις εις τα καθήκοντα σας θα αποτελή λιποταξίαν¹⁷⁴.

¹⁷² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Προς τους επαγγελματίες και βιοτέχνες (21 Μαρτίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 162.

¹⁷³ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Πραγματοποιήσις διοικητικής αναδιαθρώσεως...», *ό.π.*, σ. 132.

¹⁷⁴ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Αναδιοργάνωσις των δημοσίων υπηρεσιών (18 Μαρτίου 1968)», *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 48-49.

Για μια ακόμη φορά το διακύβευμα για τον Γ. Παπαδόπουλο είναι η απόλυτη και ενεργή συστράτευση. Ο Γ. Παπαδόπουλος, μέσα από το λόγο του, προσπαθεί να μεταφέρει, θα λέγαμε, τη ζωή του στρατοπέδου στην κοινωνία. Από τα βασικότερα πλεονεκτήματα της στρατιωτικής ζωής που, σύμφωνα με τον δικτάτορα, θα μπορούσαν να εφαρμοστούν και στην κοινωνία ήταν ο σεβασμός προς την ιεραρχία, η πειθαρχία, η ευταξία, η καθαριότητα. Ως προς την καθαριότητα, αναφέρει χαρακτηριστικά σε ομιλία του προς τους αγρότες:

*Είναι ανάγκη να κατασκευάσωμεν γεράς εξ επόψεως κατασκευής, καθαράς και με όλας τα ευκολίας κατοικίας δια τον εσατόν μας, δια τον Έλληνα αγρότην, δια τον Έλληνα*¹⁷⁵.

Με άλλα λόγια ο στρατός εκτός από «ακοίμητος φρουρός» της πατρίδας, ενσαρκώνει όλες εκείνες τις αρετές και τα πλεονεκτήματα που μπορούν να εφαρμοστούν και στην καθημερινή ζωή. Ενδεχομένως ο δικτάτορας να θεωρούσε ότι ο στρατός και η στρατιωτική ζωή θα μπορούσαν να δώσουν ένα πλαίσιο σκέψης και συμπεριφοράς στον πολίτη.

Πιθανόν θεωρούσε ότι χρησιμοποιώντας στρατιωτικούς συμβολισμούς, στόχευε στην ανύψωση του εθνικού φρονήματος ανακαλώντας στη συλλογική μνήμη το «ένδοξο στρατιωτικό παρελθόν των Ελλήνων», το οποίο με στερεοτυπικό, θα λέγαμε, τρόπο παρέπεμπε στην εθνική ενότητα και ομοψυχία. Όπως ο ελληνικός λαός, στο παρελθόν, αδελφωμένος απέκρουσε τον εχθρό, έτσι και τώρα στην παρούσα μάχη αδελφωμένος θα στηρίξει με όλες του τις δυνάμεις το έργο του καθεστώτος.

Παράλληλα, θα άξιζε να επισημανθεί ότι τελικά παρά τις προσπάθειές του, το δικτατορικό καθεστώς δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τις αγκυλώσεις της στρατιωτικής φύσης του. Πέρα από τους παραλληλισμούς που μπορεί κάποιος να εντοπίσει, η στρατιωτική και πολεμική ορολογία, ήταν η ορολογία που μπορούσε να διαχειριστεί καλύτερα ο Γ. Παπαδόπουλος και το στρατιωτικό καθεστώς εξαιτίας της παιδείας του. Οι στρατιωτικοί και πολεμικοί συμβολισμοί θα μπορούσαμε να πούμε ότι προσπαθούσαν να αναπληρώσουν την έλλειψη πολιτικής παιδείας και πολιτικών επιχειρημάτων.

¹⁷⁵ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ομιλία εις το Πανελλήνιον...», *ό.π.*, σ. 121.

Στην ίδια λογική, οι «επαναστάτες» θεωρούσαν ενδεχομένως ότι εξαιτίας της πρώην ιδιότητάς τους ήταν αρμόδιοι να διαχειριστούν και το στρατιωτικό και κατ' επέκταση ιστορικό παρελθόν της χώρας. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε και τη μεγάλη σημασία που απέδιδε το δικτατορικό καθεστώς στις εθνικές στρατιωτικές εορτές, φτάνοντας στο σημείο να εφεύρει και νέες όπως ήταν αυτή της «πολεμικής αρετής των Ελλήνων» στις 29 Αυγούστου εορτάζοντας την επέτειο της νίκης του κυβερνητικού στρατού στον εμφύλιο πόλεμο. Αντίστοιχα, γεννήθηκε η ιδέα δημιουργίας ενός Πολεμικού Μουσείου στην Αθήνα, το οποίο τελικά εγκαινιάστηκε το 1975, ενώ ακόμα και στο ελληνικό κινηματογράφο υπήρξε σημαντική αύξηση στην παραγωγή πολεμικών ταινιών, μερικών εκ των οποίων έγιναν και εισπρακτικές επιτυχίες¹⁷⁶. Η εμμονή στο στρατιωτικό παρελθόν της χώρας και στις ηγετικές μορφές του, αφενός εξασφάλιζε τη γενεαλογία του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου, αφετέρου περιθωριοποιούσε τον ρόλο και τον λόγο της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας.

¹⁷⁶ Την περίοδο της δικτατορίας γυρίστηκαν τουλάχιστον 40 ταινίες με πολεμικό ή ιστορικό θέμα είτε, κατά κύριο λόγο, από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είτε από την Επανάσταση του 1821. Δεδομένης της περιορισμένης ακόμα χρήσης της τηλεόρασης, ο κινηματογράφος αποτελούσε τη μαζικότερη και λαϊκότερη μορφή ψυχαγωγίας. Αυτές οι ταινίες αποτέλεσαν για το καθεστώς ένα ακόμη μέσο διάχυσης της ιδεολογίας του. Ο ενωτικός και αντικομμουνιστικός λόγος του καθεστώτος, αποτυπώθηκε στον κινηματογράφο μέσα από τον τρόπο διαχείρισης του θέματος της Αντίστασης απέναντι στον Γερμανό κατακτητή. Τον πρώτο λόγο στην Αντίσταση είχε ο στρατός, συνεπικουρούμενος από τους πολίτες, οι δωσίλογοι ήταν ελάχιστοι και εύκολα αναγνωρίσιμοι, ενώ οι κομμουνιστές, στην περίπτωση των ελάχιστων ταινιών που ασχολήθηκαν με τον Εμφύλιο πόλεμο, ήταν οπωσδήποτε λίγοι και «παρασυρμένοι», οι οποίοι αναγνώριζαν το λάθος τους και επέστρεφαν τελικά στην αγκαλιά της πατρίδας. Σε κάθε περίπτωση, η εθνική ενότητα, η οποία ήταν το διακύβευμα, διατηρούνταν. Κάποιες από αυτές τις ταινίες σημείωσαν μεγάλη εισπρακτική επιτυχία, όπως το *Στα Σύνορα της προδοσίας* του Ντίμη Δαδήρα το 1968, το *ΟΧΙ* του ίδιου σκηνοθέτη το 1969, το *Υπολοχαγός Νατάσα* του Νίκου Φώσκολου το 1970, κ.ά. Για πιο εκτεταμένη ανάλυση βλ. ενδεικτικά Χρυσάνθη Σωτηροπούλου, *Ελληνική κινηματογραφία. 1965-1975 Θεσμικό πλαίσιο-Οικονομική κατάσταση*, Αθήνα 1989, Στάθης Βαλούκος, *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου*, Αθήνα 1998, Πολυμέρης Βόγλης, «Από τις Κάννες στις κάμερες: Ο Εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Φ. Τομαή (επιμ.), *Αναπαραστάσεις του πολέμου*, Αθήνα 2006, σ. 103-122.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η δημιουργία των προϋποθέσεων για το πραξικόπημα των συνταγματαρχών τη νύκτα της 20^{ης} προς 21^{ης} Απριλίου ήταν το αποτέλεσμα αφενός των μετεμφυλιακών δομών εξουσίας και αφετέρου της προσπάθειας που έγινε τη δεκαετία του 1960 να αλλάξουν αυτές οι δομές. Για το στρατό «η ενεργοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας, το αίτημα εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος σήμαινε την αναίρεση της ταύτισης έθνους και στρατού, σήμαινε το τέλος του ρόλου του ως εγγυητικής, καθεστωτικής δύναμης»¹⁷⁷.

Η εύκολη και «αναίμακτος», όπως συνήθιζαν να διακηρύττουν οι δικτάτορες, επιβολή του στρατιωτικού καθεστώτος δείχνει το πόσο καλά οργανωμένο ήταν το πραξικόπημα, την αδυναμία των πολιτικών δυνάμεων αλλά και του βασιλιά, ο οποίος και θεσμικά ήταν ο αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων, να αντιδράσουν καθώς και το βαθμό αυτονόμησης του στρατού. Ο Θανάσης Διαμαντόπουλος τη χαρακτηρίζει

¹⁷⁷ Δημήτρης Χαραλάμπης, «Η δικτατορία ως αποτέλεσμα αντιφάσεων...», *ό.π.*, σ. 85-86.

«τεχνητή δικτατορία» αφού «ο δεσπότης μηχανισμός βίας είχε αυτονομηθεί σε σημαντικό βαθμό από όλα τα κοινωνικά υποκείμενα και τις αντιτιθέμενες κοινωνικές δυνάμεις και είχε επιβάλει τη δική του –ανεξάρτητη- εξουσία επί του συνόλου τους»¹⁷⁸. Αυτή ακριβώς η αυτονόμηση, χωρίς πολιτικά και κοινωνικά ερείσματα, καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη τη νομιμοποίησή του.

Κύριο χαρακτηριστικό του λόγου του Γ. Παπαδόπουλου είναι θα λέγαμε η αυτοαναφορικότητά του, αφού επικεντρώθηκε στην προσπάθεια παρουσίασης των επιτευγμάτων και των σκοπών του δικτατορικού καθεστώτος. Με άλλα λόγια ο Γ. Παπαδόπουλος δεν επιδίωξε τη σύνδεση με το πολιτικό παρελθόν της χώρας παρά μόνο με το «ένδοξο στρατιωτικό», όπως είναι η Επανάσταση του 1821 ή το έπος του 1940. Θέλησε να παρουσιάσει τη δικτατορία ως ρήξη με το παρελθόν, δεν επιζήτησε τη συνέχεια. Ενώ δανείζεται στοιχεία από τον κυρίαρχο μετεμφυλιακό λόγο των δεκαετιών 1950 και 1960, όπως για παράδειγμα το αίτημα για λήθη που διατύπωσε και η ΕΡΕ και η ΕΚ ή τον επαναπροσδιορισμό του αντικομμουνισμού με «υλιστικούς» θα λέγαμε όρους, επιχείρημα που διατύπωσε και ο ΕΣ, το στοιχείο που κυριαρχεί στο λόγο του είναι η απαξίωση του πολιτικού παρελθόντος. Ο Γ. Παπαδόπουλος ενδεχομένως θεωρούσε ότι με τον αντικομματικό και απολίτικο λόγο του θα είχε μεγαλύτερη απήχηση στον λαό και θα νομιμοποιούσε την εξουσία του.

Ο δικτάτορας προσπάθησε να παρουσιάσει το πραξικόπημα ως μία «επανάσταση του λαού», η οποία πραγματοποιήθηκε μέσω του στρατού. Στο λόγο του Γ. Παπαδόπουλου ο στρατός ταυτίζεται με το έθνος για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, ο στρατός είναι «ο ακοίμητος φρουρός της ασφάλειας του έθνους» και θα επέμβει «διότι είναι ευαίσθητος δέκτης των αναγκών του Έθνους». Θα λέγαμε ότι με αυτό τον τρόπο, επανέρχεται το επιχείρημα ότι ο στρατός, «το μοναδικό «υγιές» τμήμα του λαού, έχει τη δυνατότητα να αφουγκράζεται την «ελληνική ψυχή» και εξαιτίας αυτής της δυνατότητας, έχει το δικαίωμα να παρεμβαίνει αυθαίρετα στην πολιτική ζωή της χώρας. Παράλληλα στη συλλογιστική του Γ. Παπαδόπουλου, οι Ένοπλες Δυνάμεις συγκροτούνται από αξιωματικούς και οπλίτες προερχόμενους από όλα τα στρώματα της κοινωνίας, είναι θα λέγαμε μια μικρογραφία της κοινωνίας με όλες τις τάσεις και τις απόψεις που ενδεχομένως υπάρχουν σε αυτή. Κατά συνέπεια, αν ακολουθήσουμε τη συλλογιστική αυτού του επιχειρήματος, θα μπορούσαμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι, σύμφωνα πάντα με τον δικτάτορα, όταν εξεγείρεται ο

¹⁷⁸ Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Η δικτατορία των Συνταγματαρχών...», *ό.π.*, σ. 285.

στρατός είναι σαν να επαναστατεί ολόκληρος ο λαός. Ως προς αυτό αναφέρει ο Γ. Παπαδόπουλος για τις Ένοπλες Δυνάμεις:

*Ενσαρκώνουσαι εις τον υπέρτατον βαθμόν την δημοκρατικήν έννοιαν του Έθνους εν όπλοις, λόγω της προελεύσεως των στελεχών και των ανδρών των εξ όλων των στρωμάτων του Λαού...*¹⁷⁹

Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου στην προσπάθειά του να διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία, η οποία θα καθιστούσε δυνατή τη νομιμοποίησή του, στηρίχθηκε σε δύο βασικούς άξονες: τον αντικομμουνισμό και τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό. Ο αντικομμουνισμός, ο οποίος κληροδοτήθηκε από τον Εμφύλιο πόλεμο, βρήκε πρόσφορο έδαφος την περίοδο της δικτατορίας για να αναπτυχθεί εκ νέου αλλά μόνο σε επίπεδο ρητορικής. Η θέση περί «διαρκούς κομμουνιστικού κινδύνου» μπορεί να έδωσε το «άλλοθι» στους συνταγματάρχες για να καταλάβουν πραξικοπηματικά την εξουσία, αλλά δεν απετέλεσε την αιχμή του δόρατος της καθεστωτικής προπαγάνδας χωρίς βέβαια να υπάρχει αμφιβολία ότι ο αντικομμουνισμός διαπερνούσε την καθεστωτική ιδεολογία. Πέρα από την καθαρά αντικομμουνιστική επιχειρηματολογία που χρησιμοποιήθηκε από το καθεστώς, το βασικό ιδεολόγημα του Γ. Παπαδόπουλου, που ονόμασε ελληνοχριστιανικό πολιτισμό, στόχευε στο να αποτελέσει το θετικό αντίθετο του κομμουνισμού.

Η αντικομμουνιστική ιδεολογία χρησιμοποιήθηκε από το καθεστώς για να νομιμοποιήσει τη βία και την καταστολή, τις μαζικές συλλήψεις, δίκες και εξορίες που επέβαλε στους πολιτικούς του αντιπάλους και να καταπνίξει οποιαδήποτε μορφή αντίστασης. Μετά την απομόνωση των «ανατρεπτικών στοιχείων», θα μπορούσε να προχωρήσει σε αυτό που αποκαλούσε οικοδόμηση της Μεγάλης Ελλάδας. Στη λογική του δικτατορικού καθεστώτος, το έθνος είναι εξ ορισμού αδελφωμένο, δεν έχει τίποτα να χωρίσει και οι κομμουνιστές είναι αυτοί που σπέρνουν τη διχόνοια και το διχάζουν. Σε αυτό το πλαίσιο, η απομόνωση των κομμουνιστών ήταν ένα στάδιο προς την επίτευξη της εθνικής ενότητας.

Το άλλο στάδιο είναι η υπόμνηση στους πολίτες όλων των θετικών στοιχείων που συγκροτούν την ελληνική φυλή. Αυτά τα θετικά στοιχεία εμπεριέχονται σε αυτό που ο Γ. Παπαδόπουλος αποκαλούσε ελληνοχριστιανικό πολιτισμό. Αυτές οι

¹⁷⁹ Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ημερησία διαταγή επί τω νέω έτει (30 Δεκεμβρίου 1969)», *ό.π.*, τόμ. ΣΤ', σ. 77.

ελληνοχριστιανικές αξίες είναι εγγαραγμένες στο γενετικό υλικό των Ελλήνων και μπορούν να αναδυθούν ύστερα από σωστή διαπαιδαγώγηση. «Απέναντι στον κομμουνισμό και ειδικότερα στο μίσος και τον φανατισμό, από τα οποία διαπνέονταν οι κομμουνιστές, ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός υπηρετούσε το προφίλ της υπερκομματικής, ‘εθνοκρατικής’ και ‘δικαιοκρατικής’ ‘Νέας Πολιτείας’»¹⁸⁰. Για να οικοδομηθεί αυτή η «Νέα Πολιτεία», έπρεπε πρώτα ο πολίτης, με την καθοδήγηση του καθεστώτος, να απελευθερωθεί από τον «κακό» εαυτό του και να εξαγνιστεί. Παράλληλα, το καθεστώς θα «φρόντιζε» για την εξυγίανση όλων των τομέων της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Με αυτό τον τρόπο θα οικοδομούνταν ένα δίκαιο, ηθικό, εθνικό και ισχυρό κράτος, αντάξιο του ένδοξου παρελθόντος του. Σύμφωνα με το Γ. Παπαδόπουλο, οι ελληνοχριστιανικές αξίες, οι οποίες συμπυκνώνονταν στο σύνθημα «Ελλάς-Ελλήνων-Χριστιανών», και η οικονομική ανάπτυξη της χώρας ήταν το δίπτυχο για την «αναγέννηση» του έθνους.

Σύμφωνα με τον δικτάτορα, η φιλοπατρία, η θεοσέβεια, η αγάπη προς τον συνάνθρωπο, η αγάπη προς τη Δημοκρατία και την ελευθερία, ο ανθρωπισμός, η ομόνοια και η αλληλεγγύη, είναι εγγενή χαρακτηριστικά όχι μόνο του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού αλλά και του δυτικού εν γένει. Όπως αναφέρει ο Γεώργιος Γεωργαλάς: «Η Ιδεολογία μας είναι η Ιδεολογία του ελεύθερου κόσμου»¹⁸¹. Στη ρητορική του καθεστώτος, η Ελλάδα είναι κομμάτι του «ελεύθερου κόσμου», όχι μόνο γιατί είναι μέλος του NATO αλλά και γιατί είναι εκείνη που γέννησε τις πανανθρώπινες αξίες, οι οποίες εγκολλώθηκαν από τον δυτικό πολιτισμό και είναι αυτές που τον διαχωρίζουν από τον κομμουνιστικό. Πιστός στο αντικομμουνιστικό κλίμα της εποχής του, ο κομμουνισμός, σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, συγκέντρωνε όλα τα αρνητικά πολιτισμικά στοιχεία, όπως τον δογματισμό, τη βαρβαρότητα, τη μαζικοποίηση της κοινωνίας, την ανελευθερία, την αθεΐα. Σε αυτή τη λογική θα λέγαμε ότι, σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, η Ελλάδα είναι η «μήτρα» του δυτικού πολιτισμού και γι’ αυτό κατείχε και θα πρέπει πάντα να κατέχει προνομιακή θέση. Με αυτή την έννοια, οι Έλληνες έχουν αναλάβει μια διαρκή εθνική αποστολή που είναι η πνευματική και πολιτισμική καθοδήγηση της ανθρωπότητας.

Το καθεστώς πιθανόν να θεωρούσε ότι χρησιμοποιώντας μια τόσο έντονα εθνικιστική επιχειρηματολογία θα ενεργοποιούσε τον πατριωτισμό και την «εθνική

¹⁸⁰ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 289.

¹⁸¹ Γεώργιος Γεωργαλάς, *ό.π.*, σ. 21.

υπερηφάνεια» των πολιτών. Η Ελλάδα, η οποία ήταν κάποτε η κοιτίδα του πολιτισμού, η οποία έδωσε ένδοξους αγώνες για την ελευθερία της και έγινε παράδειγμα για τους άλλους λαούς, τώρα βρισκόταν στην αφάνεια. Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου διακήρυττε ότι αναλάμβανε να οδηγήσει τη χώρα ξανά στο επίκεντρο και μπροστά σε μια τέτοια αποστολή οι πολίτες δεν μπορούσαν παρά να συνδράμουν. Παράλληλα, πιθανόν να ήλπιζε ότι και στο εσωτερικό της χώρας θα μπορούσε να δημιουργήσει μια «αγαπημένη» και αυστηρά πειθαρχημένη κοινωνία υπό την «πεφωτισμένη» ηγεσία του ίδιου και του στρατού.

Για να ενισχύσει τα επιχειρήματά του κατέφυγε στην εκτεταμένη χρήση ιατρικών και στρατιωτικών μεταφορών, με τα οποία θα μπορούσε να δώσει έμφαση στο περιεχόμενο των λόγων του. Με την αντιμετώπιση του κομμουνισμού ως «μικροβίου», κοινός τόπος στην αντικομμουνιστική ιδεολογία των δεκαετιών 1950 και 1960, διασφάλιζε για τον εαυτό του και το καθεστώς του τη θέση του «γιατρού του έθνους» κατάλληλου να αναπτύξει τη θεραπεία και να βοηθήσει το έθνος να αναπτύξει τα «αντισώματα» εκείνα που θα το έκαναν απρόσβλητο στον «κομμουνιστικό ιό». Αντίστοιχα, με το παράδειγμα του «γύψου» δινόταν στον Γ. Παπαδόπουλο η δυνατότητα να περιγράψει με γλαφυρό τρόπο την παρούσα κατάσταση. Το έθνος έμπαινε στον «γύψο» προσωρινά μέχρι να μπορέσει να ξαναβρεί τον «καλό εαυτό» του και τις ελληνοχριστιανικές αξίες.

Στην ίδια λογική, το δικτατορικό καθεστώς χρησιμοποίησε και τους στρατιωτικούς συμβολισμούς. Αυτοί σηματοδοτούσαν την επιθετική τακτική που έπρεπε να ακολουθήσει το έθνος, με ηγέτες πάντα τον Γ. Παπαδόπουλο και τους «συνεπαναστάτες» του, για να κατακτήσει τα πεπρωμένα της φυλής. Το στρατιωτικό, θα λέγαμε, υπόβαθρο του Γ. Παπαδόπουλου δεν αναδεικνυόταν μόνο με την εκτενή χρήση αυτών των μεταφορών αλλά και με την προσπάθειά του να μετατρέψει τις «αρετές» της στρατιωτικής ζωής, όπως η ευταξία, η πειθαρχία, ή ο σεβασμός προς την ιεραρχία, σε στάση ζωής των πολιτών απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς.

Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου τελικά δεν κατάφερε να αναπτύξει τους πολιτικούς κώδικες εκείνους που θα το βοηθούσαν να παραμείνει στην εξουσία. Η προσπάθεια του Γ. Παπαδόπουλου να μετατρέψει το στρατιωτικό καθεστώς του σε πολιτικό, απέτυχε ενδεχομένως και εξαιτίας της απουσίας ενός πολιτικού κόμματος πίσω από την «Επανάσταση», το οποίο θα τον στήριζε και θα τον βοηθούσε σε αυτή τη μετάβαση. Αυτό το παραδέχεται και ο ίδιος ο Γ. Παπαδόπουλος σε συνέντευξη που παραχώρησε σε Βρετανό δημοσιογράφο το 1970:

...η έλλειψις ενός πολιτικού κομματικού μηχανισμού όπισθεν της παρούσης Κυβερνήσεως αποτελεί από μιας πλευράς αδυναμία¹⁸².

Με άλλα λόγια, δεν επρόκειτο για ένα δικτατορικό καθεστώς «με κάποια οριοθετημένη, διακριτή και συγκροτημένη ενεργητική λαϊκή υποστήριξη, του οποίου η εξουσία επομένως απολάμβανε κάποιας μερικής νομιμοποίησης»¹⁸³. Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου παρέμεινε αποκομμένο από την κοινωνία και κατάφερε να διατηρηθεί στην εξουσία για επτά χρόνια κυρίως εξαιτίας του φόβου προς τους κατασταλτικούς μηχανισμούς και της απάθειας των πολιτών. Ο Γ. Παπαδόπουλος και η κυβέρνησή του έμειναν στη συλλογική μνήμη ως ένα καθεστώς βίας -ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου το Νοέμβριο του 1973-, στρατιωτικών παρελάσεων και πνευματικού «σκοταδισμού». Με την ιδεολογία που προσπάθησε να αναπτύξει για να νομιμοποιήσει τη βίαιη κατάλυση κάθε νομιμότητας και να εξηγήσει τη βία των μηχανισμών καταστολής δεν κατάφερε να προσεγγίσει τους πολίτες. Όπως αναφέρει ο Αριστόβουλος Μάνεσης, «η πλειοψηφία του ελληνικού λαού τήρησε μεν παθητική στάση, αλλά πάντως αρνήθηκε να αναγνωρίσει το δικτατορικό καθεστώς και να συνεργασθεί μαζί του»¹⁸⁴.

Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να τονίσουμε, για άλλη μια φορά, την εγγενή αντίφαση που περιείχε το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου. Τα ιδεολογήματα του Γ. Παπαδόπουλου περί εθνικής ενότητας και συμφιλίωσης ή περί ανθρωπισμού βρίσκονταν σε ευθεία αντίθεση με τις πολιτικές πρακτικές του καθεστώτος, το οποίο στηρίχθηκε στην εκτεταμένη βία και στις ανελέητες διώξεις των πολιτικών αντιπάλων του¹⁸⁵.

Η ιδεολογία του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου, όπως διαφαίνεται στο επτάτομο έργο του Γ. Παπαδόπουλου *Το Πιστεύω μας*, μπορεί να αποτελέσει πεδίο περαιτέρω έρευνας για τον μελλοντικό ερευνητή. Άλλωστε η περίοδος της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου είναι ένα θέμα που τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει

¹⁸² Γεώργιος Παπαδόπουλος, «Ο τελικός σκοπός της Επανάστασεως (4 Αυγούστου 1970)», *ό.π.*, τόμ. ΣΤ', σ. 158.

¹⁸³ Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Η δικτατορία των Συνταγματαρχών...», *ό.π.*, σ. 285.

¹⁸⁴ Αριστόβουλος Μάνεσης, «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», στο Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 43.

¹⁸⁵ Τις πρώτες ημέρες μετά την επιβολή της δικτατορίας εκτοπίστηκαν 8.270 άτομα, αριθμός που ολοένα αυξανόταν φτάνοντας συνολικά τα 13.177 άτομα. Βλ. Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Εισαγωγή», στο των ιδίων (επιμ.), *ό.π.*, σ. 24

να απασχολεί την επιστημονική κοινότητα, κυρίως όμως όσον αφορά την αντίσταση απέναντι στο καθεστώς. Το γεγονός ότι η καθεστωτική ιδεολογία δεν είχε τη συνεκτικότητα άλλων ιδεολογιών αλλά ήταν ένα συνονθύλευμα ετερόκλιτων στοιχείων προσφέρει πλούσιο υλικό στον μελετητή που θα θελήσει να εντοπίσει τα στοιχεία που δανείστηκε ο Γ. Παπαδόπουλος και οι «συνεπαναστάτες» του για να διαμορφώσουν τη δική τους κυρίαρχη πολιτική κοσμοθεωρία. Θα είχε ενδιαφέρον να αναλυθούν διεξοδικά τα ιδεολογικά δάνεια από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, η διαφοροποίηση της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης την περίοδο του απριλιανού καθεστώτος ή ο αντίκτυπος της διεθνούς αντικομμουνιστικής επιχειρηματολογίας στον καθεστωτικό λόγο.

Παράλληλα, αξιοποιώντας τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο της περιόδου, ο μελλοντικός ερευνητής θα μπορούσε να εντοπίσει τις διαφορετικές ιδεολογικές τάσεις που εκφράζονταν από τους υποστηρικτές του δικτατορίας αλλά και εντός του ίδιου του κόλπου του καθεστώτος. Αναφορικά με αυτό, χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το γεγονός ότι όταν ο Γ. Παπαδόπουλος ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Σπύρο Μαρκεζίνη με σκοπό τη διενέργεια βουλευτικών εκλογών τον Οκτώβριο του 1973, διατυπώθηκαν από τους «συνεπαναστάτες» εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις για το αν τα ιδεώδη της «Επανάστασης» θα μπορούσαν να εκφραστούν μέσα από ένα πολιτικό κόμμα ή όχι.

Επίσης θα είχε ενδιαφέρον μια συγκριτική μελέτη της στρατιωτικής δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου με τις αντίστοιχες δικτατορίες που επικρατούσαν τότε στην Ευρώπη, όπως είναι αυτή του Φρανσίσκο Φράνκο στην Ισπανία και του Αντόνιο Σαλαζάρ στην Πορτογαλία ή στη Λατινική Αμερική, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτή του Αγκούστο Πινοσέτ στη Χιλή, ώστε να διαφανούν τυχόν ομοιότητες και διαφορές.

Παράλληλα, *Το Πιστεύω μας* επειδή ακριβώς καλύπτει τη δραστηριότητα του Γ. Παπαδόπουλου σε όλους τους τομείς της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο στον ερευνητή που θα ήθελε να μελετήσει τις πολιτικές που ακολούθησε το δικτατορικό καθεστώς στα επιμέρους σημαντικά ζητήματα, όπως είναι η παιδεία, η κοινωνική πολιτική, η οικονομική, οι εξωτερικές σχέσεις. Ιδιαίτερα ως προς την εξωτερική πολιτική που ακολούθησε το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον να αναλυθεί σε βάθος η στάση των ευρωπαϊκών, των αμερικανικών ακόμα και των κομμουνιστικών κυβερνήσεων απέναντι στο καθεστώς. Μια τέτοια έρευνα θα έδινε

πολλά σημαντικά στοιχεία για την εικόνα του καθεστώτος στο εξωτερικό σε μια περίοδο έντονης πόλωσης, όπως είναι αυτή του Ψυχρού Πολέμου, και για το επίπεδο ενδεχόμενης νομιμοποίησης ή ανοχής προς το καθεστώς που έδωσε το επιχείρημα περί «κομμουνιστικής απειλής».

ΠΗΓΕΣ

- Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 27 Απριλίου 1967 έως 9 Φεβρουαρίου 1968*, τόμ. Α΄, έκδ. Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα, Απρίλιος 1968.
- Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Μαρτίου 1968 έως 28 Ιουλίου 1968*, τόμ. Β΄, έκδ. Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1968.
- Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 29 Ιουλίου 1968 έως 31 Ιανουαρίου 1969*, τόμ. Γ΄, έκδ. Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα, Απρίλιος 1969.
- Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις και μηνύματα από 1 Φεβρουαρίου έως 31 Μαρτίου 1969*, τόμ. Δ΄, έκδ. Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1969.
- Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις και μηνύματα από 1 Απριλίου 1969 έως 31 Αυγούστου 1969*, τόμ. Ε΄, έκδ. Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα, Φεβρουάριος 1970.
- Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις και μηνύματα από 1 Σεπτεμβρίου 1969 έως 30 Σεπτεμβρίου 1970*, τόμ. ΣΤ΄, έκδ. Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα, Δεκέμβριος 1970.
- Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις και μηνύματα από 1 Οκτωβρίου 1970 έως 30 Δεκεμβρίου 1971*, τόμ. Ζ΄, έκδ. Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα, Απρίλιος 1972.
- Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας. Λόγοι-διαγγέλματα-δηλώσεις-μηνύματα από 31/12/1971 έως 27/6/1999*, τόμ. Η΄, Ελεύθερος Κόσμος, Αθήνα, Οκτώβριος 2004.
- Εφημερίδα, *Ελεύθερος Κόσμος*, 1972

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Fleicher Hagen, “Authoritarian rule in Greece and its heritage”, στο Jerzy W. Borejsza και Klaus Zeimer (επιμ.), *Totalitarian and authoritarian regimes in Europe. Legacies and lessons from the twentieth century*, Berghahn Books, New York Oxford 2004, σ. 237-275.
- Huntington P. Samuel, *Political order in changing societies*, Yale University Press, New Haven and London 1996 (επανέκδοση).
- Lasswell D. Harold, “Propaganda”, στο Robert Jackall (επιμ.), *Propaganda*, Macmillan Press Ltd., 1995, σ. 13-25.
- Mikedakis Emmanuela, *Renouncing the recent past, “revolutionizing” the present and “resurrecting” the distant past: Lexical and figurative representations in the political speeches of Georgios Papadopoulos (1967-1973)*, διδακτορική διατριβή, University of New South Wales, Σίδνεϋ 2007.
- Αγγελής Βαγγέλης, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Αθανασάτου Γιάννα, Ρήγος Άλκης, Σεφεριάδης Σεραφείμ (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο (γ' έκδ.), Αθήνα 1995.
- Βαλούκος Στάθης, *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου*, Ανγόκερωσ, Αθήνα 1998.
- Βερέμης Θάνος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983.
- Βόγλης Πολυμέρης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Βόγλης Πολυμέρης, «Από τις Κάννες στις κάμερες: Ο Εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Φ. Τομαή (επιμ.), *Αναπαραστάσεις του πολέμου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σ. 103-122.
- Γεωργαλάς Γεώργιος, *Η ιδεολογία της Επανάστασεως. Όχι δόγματα αλλά ιδεώδη*, Αθήνα χ.χ.

- Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Η δικτατορία των Συνταγματαρχών 1967-1974. Το απριλιανό καθεστώς» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, τόμ. ΙΣτ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 266-286.
- Καζάκος Πάνος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, τόμ. ΙΣτ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 287-291.
- Καλλιβρετάκης Φ. Λεωνίδα, «Γεώργιος Παπαδόπουλος, Τάγματα Ασφαλείας και 'Χ'. Μια απόπειρα συγκέντρωσης και επανεκτίμησης του παλαιότερου και νεότερου τεκμηριωτικού υλικού», περ. *Αρχειοτάξιο*, τχ. 8 (Μάιος 2006), Αθήνα, σ. 109-147.
- Κόκκινος Γιώργος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα. Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ.
- Κωστόπουλος Τάσος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοπροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005.
- Λάζος Χρήστος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973. Κοινωνικοί & πολιτικοί αγώνες*, Γνώση, Αθήνα 1987.
- Μελετόπουλος Η. Μελέτης, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.
- Μουρνάζος Στρατής, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο 'διθητός ιός' του κομμουνισμού και ο ρόλος της 'αναμόρφωσης'», περ. *Δοκιμές. Το Εμφύλιο Δράμα*, τχ. 6, 1997, σ. 101-133.
- Μπουρνάζος Στρατής, «Το 'μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου' 1947-1950», περ. *Τα Ιστορικά*, τόμ. 15^{ος}, τχ. 28-29 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), Αθήνα, σ. 203-230.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Από το τέλος τους εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 172-207.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

- Παπαδημητρίου Ι. Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967. Το αρχείο της*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- Πουλαντζάς Νίκος, *Φασισμός και δικτατορία. Η Τρίτη Διεθνής αντιμετώπιση στον φασισμό*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς-Θεμέλιο, Αθήνα 2006.
- Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967. Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία, «Νέα Σύνορα»-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1998.*
- Σόντακ Σούζαν, *Η νόσος ως μεταφορά. Το AIDS και οι μεταφορές του*, Ύψιλον, Αθήνα 1993.
- Σωτηροπούλου Χρυσάνθη, *Ελληνική κινηματογραφία. 1965-1975 Θεσμικό πλαίσιο-Οικονομική κατάσταση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1989.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1981 (επανέκδοση).
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου πολέμου», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα τη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 561-594.
- Φουκό Μισέλ, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Ύψιλον, Αθήνα 1987.
- Χαραλάμπης Δημήτρης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΤΑ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ 7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Το ΠΙΣΤΕΥΩ ΜΑΣ: ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ 15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Ο ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ «21^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ» 22

3.1 ΑΜΑΡΤΩΛΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ-ΕΝΔΟΞΟ ΜΕΛΛΟΝ 27

3.2 «ΕΛΛΑΣ-ΕΛΛΗΝΩΝ-ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ» 39

3.3 Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΑΔΑ 49

3.4 ΑΝΤΙ-ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ 53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΠΟΘΕΡΑΠΕΙΑ ΤΗΣ 63

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 71

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 78

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 82